

**ŽENE NA SELU KAO
POMAŽUĆI ČLANOVI
POLJOPRIVREDNOG
DOMAĆINSTVA:
POLOŽAJ, ULOGE
I SOCIJALNA PRAVA**

Dr Marija Babović
Olivera Vuković

**ŽENE NA SELU KAO
POMAŽUĆI ČLANOVI
POLJOPRIVREDNOG
DOMAĆINSTVA:
POLOŽAJ, ULOGE
I SOCIJALNA PRAVA**

Dr Marija Babović
Olivera Vuković

Beograd, 2008.

17	SAŽETAK
25	UVOD
31	1. KATEGORIJA POMAŽUĆIH ČLANOVA DOMAĆINSTVA U EU I SRBIJI
31	1.1. Osnovne definicije i metodološke napomene
35	1.2. Pomažući članovi domaćinstva u Srbiji
36	1.3. Pomažući članovi domaćinstva u EU
41	2. KARAKTERISTIKE DRUŠTVENOG KONTEKSTA RELEVANTNE ZA POLOŽAJ ŽENA SA STATUSOM POMAŽUĆIH ČLANOVA DOMAĆINSTVA NA SELIMA U SRBIJI
41	2.1. Stanje rodne ravnopravnosti u Srbiji
45	2.2. Karakteristike ruralne sredine i poljoprivrednog sektora
48	2.3. Karakteristike tržišta rada
50	2.4. Relevantni institucionalni i zakonski okvir
59	3. SOCIO-EKONOMSKI POLOŽAJ ŽENA SA STATUSOM POMAŽUĆIH ČLANOVA DOMAĆINSTVA U RURALNIM SREDINAMA
59	3.1. Socio-demografske karakteristike uzorka
61	3.2. Imovina i nasleđivanje
67	3.3. Radni status i aktivnosti
76	3.4. Potencijal i spremnosti za radni angažman van porodičnog gazdinstva
87	4. SOCIJALNA PRAVA ŽENA SA STATUSOM POMAŽUĆIH ČLANOVA
87	4.1. Pristup zdravstvenoj zaštiti
89	4.2. Pravo na penzijsko-invalidsko osiguranje
91	4.3. Socijalna zaštita
95	5. POLOŽAJ ŽENA U DOMAĆINSTVU I NJIHOVI ŽIVOTNI STILOVI
96	5.1. Pristup finansijskim resursima
99	5.2. Odlučivanje o pitanjima u vezi sa kućom i obavljanjem kućnih poslova
102	5.3. Slobodno vreme
107	6. ZAKLJUČAK
115	7. PREPORUKE
115	7.1. Unapređenje evidencija i praćenja položaja ciljne grupe
116	7.2. Unapređenje relevantnog institucionalnog okvira
117	7.3. Unapređenje zakonskog okvira i drugih propisa
118	kojima se uređuju oblasti značajne za položaj ciljne grupe
120	7.4. Poboljšanje položaja u sferi rada
	7.5. Podizanje svesti o pravima žena i mogućnostima unapređenja njihovog položaja
123	LITERATURA

EXECUTIVE SUMMARY

The Study was created as a part of the broader project named “Advocacy for Improving the Position of Women in the Status of Family Helpers”. The Project was defined on the basis of recommendations of CEDAW Committee¹ for Serbia, and implemented by non-governmental organization SeConS, with the support of Gender Equality Directorate of the Ministry of Labour and Social Policy of the Republic of Serbia, United Nations Development Programme (UNDP) in Serbia and European Agency for Reconstruction (EAR). The Project is thematically focused on two recommendations of CEDAW Committee that require Serbian government agencies to ensure the exercise of social rights of women in the position of family helpers and to enhance revenue-generating activities of women in rural areas (CEDAW, 2007: 6-7).

The Project is focused on several key objectives:

1. To gain systematic and precise insights into characteristics of the position of women in the status of family helpers in rural areas of Serbia, focusing on work activities and potentials, as well as on the exercise of social rights;
2. On the grounds of these insights to make recommendations for measures and activities that are to bring about the improvement of their position;
3. By advocacy activities, to present findings and recommendations in the relevant state institutions;
4. To organize educational seminars to inform women with the above status about their work and social rights, as well as about the possibilities of their realisation according to the existing legislative and institutional framework;
5. To make the general public familiar with problems of this category of women.

The Study addresses women who have the status of “family helpers” engaged in agricultural production. It is based on a survey research and focus group interviews, with a view to providing more precise insights into the characteristics of their position.

1) Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women – CEDAW was adopted at the United Nations General Assembly in 1979. It is often referred to as the Women’s Rights Charter. It defines forms of discrimination against women and establishes frameworks for national actions oriented towards elimination of these forms of discrimination.

According to the definition of the official statistics, family helpers are persons engaged in family business without being paid for the work done. While this category of active persons is vanishing in the EU (0.9% of the total employment), according to 2007 Labour Force Survey family helpers account for 6.7% of the total employment in Serbia. Most of them are women (74%), and overwhelming majority of helping household members (93%) are engaged in agriculture (Republic Statistical Office, Labour Force Survey Report, 2006).

Socio-economic position of women who are family helping members of agricultural households, engaged solely in agricultural production is determined by numerous factors:

- conditions within general context related to gender equality in Serbia, that create unfavourable environment for economic and social empowerment of this group of women;
- unfavourable conditions on the labour market that limit women's employment prospects, especially in the case of women with lower educational levels, conditions that in transformation trends force women with middle and lower educational levels out of employment, pushing some of them towards the role of helping members;
- unfavourable situation in rural and agrarian sector, characterised by low economic diversification of rural households and reliance on the traditional, small, fragmented and insufficiently market-oriented agricultural production;
- concrete solutions in the legislative framework that define basis for the exercise of economic and social rights of this social group, which do not achieve satisfactory efficiency in practical implementation;
- lasting, slowly changing, and historically inherited patterns of establishing relations and norms in agricultural households that are still predominantly patriarchal in rural environments.

Socio-economic position of women was analysed through the following key dimensions:

- possession of property and means of production;
- characteristics of the present work activities, but of the previous working experience, as well;
- situation concerning the exercise of the core social rights, primarily, the right to pension-disability and health insurance;

- division of labour and power relations within family organisation of the household, that is, in the area of private relations and non-market work that is oriented towards taking care of the household and family.

The research has shown that generally unfavourable social position of women from the target group is strongly determined by the overall unfavourable position of agricultural households, especially of those with little land in their possession. Agricultural households without land or with property of up to 1.5 ha constitute 71% of the category of poor population (2007 Living Standard Survey). In the context of such a socio-economic position, women with the status of helping members of households are additionally underprivileged due to prominent gender inequalities.

Research findings have indicated the following most important characteristics of the social position of women-helping members of agricultural households:

- **Gender revenue inequalities in the surveyed households are very prominent** – women who have the status of helping members of households are most often not the owners of the houses they live in, they do not own land, or means of production. Only every tenth household from the sample lives in a house owned by a female member. Only 16% of women from the sample own some land (mainly a small area). Women almost do not possess any means of production that are anyhow scarce in households from the sample.

Revenue inequalities are largely the consequence of patriarchal inheritance patterns whereby female heirs are largely excluded from inheritance of their parents' property, and of the patrilinear model of household formation – women move into their husbands' households. The research has shown that women themselves largely legitimize such patterns, because they give up their inheritance in discussions about the division of property.

- **Agricultural estates most often are not registered in women's names.** Almost 2/3 of sample households registered their agricultural estates, responding in a positive manner to the Government measures oriented towards formalization of agricultural production. However, in only 19% of cases the registered owner of the agricultural estate is a woman, mainly when male members are employed outside agriculture.

- **Women are intensely involved in agricultural production on the farms.** In most cases women from the sample are very intensely involved in agricultural production. Slightly more than half of them work more than full time, as defined by the Labour Law, and as much as 65% of them spend all seven days of the week carrying out agricultural activities in the season. That essentially makes them fully entitled workers on the farm, rather than helping members.
- **Women most often do not make decisions on agricultural production.** Despite their intense involvement in agricultural production, in most cases, these women are excluded from the decision-making process about the production. Not only do they not participate in making decisions on what will be produced and how much of it, in the majority of cases, but their work schedules are also made by other, most often, male household members. Their work is mainly done in conditions of small and medium sized farms with combined, non-specialised production and with scarce means of production, which makes their position even more unfavourable. Nevertheless, women have the possibility to plan production and to make some decisions in those cases where agricultural production is an additional economic activity, that is, when other household members are employed outside the farm.
- **The position of helping household members is most often not a matter of choice but, but something that is imposed or it represents a necessity.** From the perspective of intergeneration mobility, in a number of cases, these women remain in the same position as their parents. From the perspective of intra-generation mobility, it can be discerned that a significant number of women experienced *downward social mobility*, i.e., due to the loss of their jobs they were forced to adopt the status of family helpers. As much as 44% of the respondents had previously been employed in industry, trade and catering.
- **Great majority of women do not show interest in becoming employed outside the household.** Only 1/4 of women actively look for jobs, mainly through the National Employment Service and social networks. Only a small number of women participated in programmes from active labour market measures. Generally, educational characteristics of this group are very unfavourable, since almost 60% of women from the sample do not have the level of education higher

than primary school level. Additional knowledge and skills valued on modern labour markets, such as computer literacy, knowledge of foreign languages, and alike, are very poorly represented in the sample, which further weakens employment prospects that are poor as it is. Highly represented skill is the creation of handicrafts.

- **Women do not demonstrate significant readiness to embark on entrepreneurship, but majority of them are interested in establishing cooperatives.** Only 20% of the respondents demonstrated general readiness to start an independent business. The remaining majority is not prepared for this step due to their unwillingness to take risks, because they have doubts about their own abilities, or due to the lack of ideas and means. Women that expressed this kind of readiness had as their principal motive the need for income and safer economic position. However, women showed great readiness to unite: as many as 2/3 of them would become members of agricultural cooperative or would establish a cooperative with other women. A significant number of them have an idea about what that cooperative would do: embroidery, florist's work, some sorts of agricultural production and alike.
- **A significant number of women do not have health insurance.** This group belongs to the most vulnerable social groups in terms of health insurance coverage: 17% of women from the sample do not have health insurance. When ill, they treat themselves, or they pay for a treatment either to private doctors, or to state health institutions. More than a third of women are not informed about the possibility of providing health insurance.
- **Extremely high number of women does not pay contributions for their pension-disability insurance.** Among women from the sample, 13% already receive pension, and that is mainly family pension. Of the remaining women, as much as 93% do not pay contributions for pension-disability insurance. *Thus they remain completely unprotected in case of injury and disability, and when they reach the old age they can support themselves solely through some form of family pension if they survive their spouses or other family members and become entitled to that pension on the grounds of the fact that they were their dependants.* The highest number of women claims that they do not pay insurance due to the lack of money. Among other reasons, they quote

the fact that they are not informed, and also informal agricultural activity of the household.

- **It has been registered that sample households receive only child benefits, among examined forms of social protection.** The number of child benefit recipients is above average in the general population, whereas other forms of material assistance are not represented at all, even though rural households with less than 1 ha of land account for 70% of the poor.
- **Women have limited access to financial resources of the household.** In most households budgets are centralised and the key control is most often in the hands of male household members. Women from the households are more often left with executive money management for day-to-day spending. When they need money for their personal needs, half of women from the sample are forced to ask other (mainly male) household members for it, and a third of them manage to provide their own fund for those occasions. Women most often make this personal money available by selling agricultural products or working for other households.
- **Housework, taking care of the household, children and the elderly are almost entirely the responsibility of women.** Division of housework is done according to an extremely patriarchal model where women perform almost all the activities related to maintenance of households and family. That, together with intense work in agriculture, makes a heavy work load for them.
- **Life styles of women are predominantly traditionalist, and value orientations are patriarchal.** Women mainly spend their free time in a passive manner, watching TV, socializing and resting. Leisure is mainly in the service of renewing energy to continue work. Life style indicates subordination to household and agricultural production needs. There is a significant presence of patriarchal values, most explicitly reflected in the acceptance of the view that men are more suitable for public and women for private roles, and it is thus more natural for women to take care of the household and family.
- The above findings indicate to two principal conclusions: it is impossible to improve the position of women who are helping members of

household in a systematic manner without the improvement of the position of agricultural households, or without the improvement of employment conditions for those who would wish to base their economic status on an activity outside their households. On the other hand, the gender dimension of their social position indicates that their social position is additionally unfavourable primarily due to marked revenue inequality, exclusion from, or limited participation in the decision-making related to economy of the farm, limited access to household revenues, and unbalanced assignment of responsibilities and activities associated with maintenance of the household and family. Women who have the status of family helpers are doubly marginalized in their social position - both as members of rural, agricultural households, and as women within the economic and family organisation of these households.

Sažetak

Ova studija nastala je kao deo šireg projekta pod nazivom „Zagovaranje unapređenja položaja seoskih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva“. Projekat je definisan na osnovu preporuka Komiteta CEDAW-a² za Srbiju, a sprovela ga je nevladina organizacija SeConS, uz podršku Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji (UNDP) i Evropske agencije za rekonstrukciju (EAR). Projekat je problemski fokusiran na dve preporuke Komiteta CEDAW-a kojima se od državnih organa Srbije zahteva da osiguraju ostvarivanje socijalnih prava žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva i da osnaže prihodovne aktivnosti žena u ruralnim oblastima (CEDAW, 2007:6–7).

Polazeći od navedenih preporuka Komiteta CEDAW-a, projekat „Zagovaranje unapređenja položaja seoskih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva“ usmeren je na nekoliko ključnih ciljeva:

1. Da se stekne sistematski i precizan uvid u karakteristike položaja žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva u ruralnim sredinama u Srbiji, sa fokusom na radne aktivnosti i potencijale, kao i na ostvarivanje socijalnih prava;
2. Da se na osnovu ovog uvida formulišu preporuke za mere i aktivnosti koje bi trebalo da dovedu do poboljšanja njihovog položaja;
3. Da se kroz aktivnosti zagovaranja nalazi i preporuke predoče relevantnim državnim institucijama;
4. Da se kroz edukativne seminare žene sa navedenim statusom informišu o sopstvenim radnim i socijalnim pravima, kao i mogućnostima njihovog ostvarivanja u postojećem zakonskom i institucionalnom okviru; i
5. Da se šira javnost upozna sa problemima ove kategorije žena.

Studija se primarno bavi ženama sa statusom „pomažućih članova domaćinstva“ angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji. Nastala je na osnovu anketnog istraživanja i fokus grupnih intervjua sa ženama iz ciljne grupe, kako bi se obezbedio precizniji uvid u karakteristike njihovog položaja.

Pomažuće članove domaćinstva, prema definiciji zvanične statistike, predstavljaju lica koja su angažovana u porodičnom poslu a da nisu plaćena za taj rad.

² Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* – CEDAW) usvojena je na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija 1979. godine. Ova Konvencija često se naziva „poveljom prava žena“. Ona definiše oblike diskriminacije nad ženama i postavlja okvire za nacionalne akcije usmerene na otklanjanje ovih oblika diskriminacije.

Dok je u EU ova kategorija aktivnih lica u procesu iščezavanja (0,9% od ukupne zaposlenosti), prema podacima ARS-a iz 2007. godine – 6,7% ukupno zaposlenih u Srbiji spadaju u pomažuće članove domaćinstva. Većinu ove kategorije čine žene (74%), pri čemu je izrazita većina pomažućih članova domaćinstva (93%) zaposlena u poljoprivredi (RZS, ARS, Izveštaj za 2006).

Socio-ekonomski položaj žena, pomažućih članova u poljoprivrednim domaćinstvima angažovanih isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji unutar domaćinstva, determinisan je brojnim faktorima:

- uslovima u okviru opšteg konteksta u vezi sa rodnom ravnopravnošću u Srbiji, koji stvaraju nepovoljnu osnovu za ekonomsko i socijalno snaženje ove specifične grupe žena,
- nepovoljnim uslovima na tržištu rada koji ograničavaju šanse za zapošljavanje žena, posebno onih sa nižim kvalifikacijama, i koji u trendovima transformacija istiskuju žene srednjih i nižih kvalifikacija iz statusa zaposlenosti, pri tome neke od njih potiskujući prema ulozi pomažućih članova poljoprivrednih domaćinstava,
- nepovoljnim stanjem u ruralnom i agrarnom sektoru, koje odlikuju slaba ekonomska diversifikovanost seoskih domaćinstava i oslanjanje na tradicionalnu, sitnu, raznovrsnu i tržišno slabo orijentisanu poljoprivrednu proizvodnju,
- konkretnim rešenjima u zakonskom okviru koja definišu osnove za ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava ove društvene grupe, ali koji u praktičnoj primeni ne postižu zadovoljavajuću efikasnost, i
- dugotrajnim, sporo promenljivim, istorijski nasleđenim obrascima uspostavljanja odnosa i normi u poljoprivrednim domaćinstvima, koje su u ruralnim sredinama u Srbiji još pretežno patrijarhalnog tipa.

Analiza socio-ekonomskog položaja žena izvršena je na osnovu sledećih ključnih dimenzija:

- posedovanja imovine i sredstava za proizvodnju,
- karakteristika sadašnjih radnih aktivnosti, ali i prethodnih radnih iskustava,
- stanja u pogledu ostvarivanja ključnih socijalnih prava, pre svega na penzijsko-invalidsko i zdravstveno osiguranje, i
- podele rada i odnosa moći unutar porodične organizacije domaćinstva, odnosno u sferi privatnih odnosa i ne-tržišnog rada usmerenog na brigu o domaćinstvu i porodici.

Istraživanje je pokazalo da generalno nepovoljan socijalni položaj žena iz ciljne grupe u velikoj meri određuje ukupan nepovoljni položaj poljoprivrednih domaćinstava, posebno onih sa malim zemljišnim posedom. Kako je pokazalo i poslednje istraživanje siromaštva u Srbiji, poljoprivredna domaćinstva bez zemljišta ili sa posedom do 1,5 ha čine 71% kategorije siromašnog stanovništva (AŽS, 2007). Unutar ovakvog socio-ekonomskog položaja većine domaćinstava, usled izraženih rodnih nejednakosti, žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva dodatno su deprivilegovane.

Nalazi istraživanja ukazali su na sledeće najvažnije karakteristike društvenog položaja žena pomažućih članova poljoprivrednog domaćinstva:

- **Rodne imovinske nejednakosti u ispitivanim domaćinstvima veoma su izražene.** Žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva najčešće nisu vlasnice kuća u kojima žive i ne poseduju zemljište, niti sredstva za proizvodnju. Tek svako deseto domaćinstvo iz uzorka živi u kući koja je u vlasništvu njegovog ženskog člana. Samo 16% žena iz uzorka poseduje neko (uglavnom male površine) zemljište. Žene gotovo da ni ne poseduju sredstva za proizvodnju, inače oskudna u domaćinstvima iz uzorka. Ovi resursi, od ključnog značaja ne samo za životni standard i uslove, već i za osnovnu ekonomsku aktivnost i regulisanje ekonomskog statusa, najčešće su u vlasništvu njihovih muževa ili drugih muških članova domaćinstva.

Imovinske nejednakosti u velikoj su meri posledica patrijarhalnih obrazaca nasleđivanja imovine roditelja, po kojima ženski naslednici u značajnoj meri bivaju isključeni iz nasleđivanja, kao i patrilinearnog modela formiranja domaćinstva koji podrazumeva preseljenje žena u domaćinstvo supruga. Istraživanje je pokazalo da same žene u velikoj meri legitimišu ovakve obrasce nasleđivanja, jer se prilikom dogovora o raspodeli imovine odriču sopstvenog nasleđstva.

- **Poljoprivredna gazdinstva najčešće se ne registruju na žene.** Svakako je značajan nalaz istraživanja da je većina domaćinstava iz uzorka pozitivno odgovorila na mere Vlade usmerene na formalizaciju poljoprivredne proizvodnje preko registracije poljoprivrednih gazdinstava. Gotovo 2/3 domaćinstava registrovalo je svoje poljoprivredno gazdinstvo. Međutim, samo u 19% slučajeva registrovani nosilac poljoprivrednog gazdinstva je žena, i to uglavnom u domaćinstvima u kojima su muški članovi zaposleni izvan poljoprivrede.

- **Žene su intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvima.** Istraživanje je pokazalo da su žene iz uzorka u većini slučajeva veoma intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju. Nešto više od polovine žena iz uzorka radi više od punog radnog vremena definisanog Zakonom o radu, a u sezoni poljoprivrednih radova čak 65% svih sedam dana u nedelji obavlja poljoprivredne poslove. To ih u većoj meri čini punopravnim nosiocima rada na gazdinstvu nego pomažućim članovima u suštinskom smislu.
- **Žene najčešće ne odlučuju o poljoprivrednoj proizvodnji.** Uprkos intenzivnoj uključenosti u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu, koja ih više svrstava u punopravnog nego pomažućeg člana domaćinstva, ove žene su u većini slučajeva isključene iz odlučivanja o proizvodnji. Ne samo da ne utiču na odluke u vezi s tim šta i koliko će se proizvoditi, već je i raspored njihovih radnih aktivnosti u okvirima uspostavljene podele rada propisan od strane drugih, najčešće muških članova domaćinstva. Njihov rad se u većini slučajeva odvija u uslovima malih i srednjih gazdinstava sa mešovitom, nespecijalizovanom proizvodnjom, i uz oskudna proizvodna sredstva. Ovakvi uslovi rada čine njihov položaj još nepovoljnijim. Važno je istaći da žene ipak imaju mogućnost da planiraju proizvodnju i donose određene odluke – u slučajevima u kojima je reč o poljoprivrednoj proizvodnji kao dopunskoj ekonomskoj aktivnosti, odnosno onda kada su drugi članovi domaćinstva zaposleni izvan gazdinstva.
- **Položaj pomažućeg člana domaćinstva najčešće nije izbor, već zadatak ili nužda.** Sa stanovišta međugeneracijske pokretljivosti, u velikom broju slučajeva žene ostaju na istom položaju kao i njihovi roditelji. Sa stanovišta unutargeneracijske pokretljivosti uočava se da je značajan broj žena iskusio *silaznu društvenu pokretljivost*, odnosno da je zbog gubitka posla bio prinuđen na status pomažućeg člana domaćinstva. Čak 44% ispitanica ranije je bilo zaposleno u industriji, trgovini ili ugostiteljstvu.
- **Izrazita većina žena ne pokazuje interes da se zaposli izvan gazdinstva.** Čak 3/4 žena iz uzorka ne traži posao, iako je manji broj njih formalno prijavljen na evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje. Ipak, 1/4 žena aktivno traži posao, uglavnom preko NSZ-a i socijalnih mreža. Samo mali broj žena učestvovao je u programima aktivnih mera tržišta rada. Generalno posmatrano, obrazovne karakteristike ove

grupe veoma su nepovoljne, s obzirom na to da gotovo 60% žena iz uzorka nema obrazovanje iznad osnovne škole. To svakako ograničava njihove šanse da se zaposle. Dodatna znanja i veštine koje se vrednuju na savremenim tržištima rada, poput upotrebe kompjutera, znanja jezika, i slično, veoma su slabo zastupljene u istraživanoj grupi – što i inače niske šanse za zapošljavanje dodatno oslabljuje. Ono što predstavlja njihovo tradicionalno, visokozastupljeno umeće, jeste izrada rukotvorina.

- **Žene ne pokazuju značajnu spremnost da se upuste u preduzetništvo, ali su većinski zainteresovane za udruživanje u zadruge.** Samozaposlenost i preduzetništvo nisu pogodne forme zapošljavanja žena iz uzorka, s obzirom na to da je tek 20% žena iskazalo samo načelnu spremnost da se odvaži na samostalan posao. Preostala većina nije spremna na ovaj korak usled nespemnosti na rizik, sumnje u sopstvene sposobnosti, i/ili nedostataka ideja i sredstava. Važno je, ipak, da kod žena koje su iskazale ovu vrstu spremnosti glavni motiv predstavlja potreba za zaradom i sigurnijim ekonomskim položajem. Sa druge strane, žene su iskazale visoku spremnost da se udruže u različite oblike zadruga. Čak 2/3 žena uključile bi se u poljoprivrednu zadrugu, ili bi sa drugim ženama iz sela osnovale zadrugu. Značajan broj njih već ima i ideju u vezi sa pitanjem čime bi se ta zadruga bavila – uglavnom ručnim radom, cvečarstvom, nekim vrstama poljoprivredne proizvodnje, i slično.
- **Značajan broj žena nema zdravstveno osiguranje.** Prema učešću osoba bez zdravstvenog osiguranja, u pogledu obuhvaćenosti zdravstvenim osiguranjem ova grupa svrstava se u red najugroženijih društvenih grupa. Čak 17% žena iz uzorka nema zdravstveno osiguranje, a u slučaju bolesti leči se samostalno ili plaća posete privatnim lekarima, ili pak plaća za zdravstvene usluge u državnim ustanovama. Više od četvrtine žena nije informisano o mogućnostima obezbeđenja zdravstvenog osiguranja.
- **Izuzetno veliki broj žena ne uplaćuje penzijsko-invalidsko osiguranje.** Među ženama iz uzorka, 13% već prima penziju, i to uglavnom porodičnu. Posebno zabrinjava činjenica da među preostalim ženama čak 93% ne uplaćuje ovo osiguranje. *Na ovaj način one ostaju potpuno nezaštićene u slučaju povreda i invaliditeta, a materijalnu zbrinutost u starosti mogu da temelje isključivo na nekom obliku porodične penzije*

ukoliko nadžive supruga ili drugog člana porodice na osnovu čijeg izdržavanja stiču ovo pravo. Najveći broj žena tvrdi da ne uplaćuje ovo osiguranje zbog nedostatka novca, a kao ostali razlozi pojavljuju se neinformisanost i neformalna poljoprivredna delatnost domaćinstva.

- **Među ispitivanim oblicima socijalne zaštite, registrovano je da domaćinstva iz uzorka primaju samo dečji dodatak.** U poređenju sa opštom populacijom obuhvaćenost dečjim dodatkom je iznad proseka, dok ostali oblici materijalne pomoći uopšte nisu zastupljeni. S obzirom na to da ruralna domaćinstva koja poseduju manje od 1 ha zemljišta čine 70% siromašnih, ovu pojavu trebalo bi posebno istražiti.
- **Žene imaju ograničen pristup finansijskim resursima domaćinstva.** U većini domaćinstava budžeti su centralizovani, a ključnu kontrolu nad njima najčešće imaju muški članovi domaćinstva. Ženama iz domaćinstva češće se prepušta izvršno raspolaganje novcem za svakodnevnu potrošnju. Kada im je potreban novac za lične potrebe, polovina žena iz uzorka prinuđena je da ga traži od drugih (uglavnom muških) članova domaćinstva, a trećina žena za te prilike uspeva da obezbedi sopstveni, lični fond. Ovaj lični novac žene najčešće odvajaju prilikom prodaje poljoprivrednih proizvoda ili radom za druga domaćinstva.
- **Kućni rad, briga o domaćinstvu, deci i starima, gotovo su u potpunosti prepušteni ženama.** Podela kućnog rada odvija se po izrazito patrijarhalnom modelu, po kojem žene gotovo u potpunosti obavljaju sve poslove u vezi sa održavanjem domaćinstva i porodice. To, uz intenzivni rad u poljoprivredi, za žene iz uzorka predstavlja veliko radno opterećenje.
- **Životni stilovi žena pretežno su tradicionalistički, a vrednosne orijentacije patrijarhalne.** Slobodno vreme žene uglavnom provode pasivno, u gledanju televizijskog programa, u druženjima i odmoru. Dokolica je uglavnom u funkciji obnavljanja energije za dalji rad. U širem smislu, životni stil ovih žena ukazuje na njihovu podređenost potrebama domaćinstva i poljoprivredne proizvodnje na gazdinstvu. Vrednosne orijentacije žena ukazuju na značajno prisustvo patrijarhalnih vrednosti koje podržavaju ovakav životni stil. One su najeksplicitnije oličene u prihvatanju stava da muškarcima više odgovaraju

javne uloge a ženama privatne, te da je prirodnije da žene nose teret domaćinstva i porodice, odnosno da o njima vode brigu.

Navedeni zaključci upućuju na dva osnovna zaključka: s jedne strane, položaj žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva nije moguće sistematski poboljšati bez poboljšanja položaja poljoprivrednih domaćinstava ili poboljšanja uslova zapošljavanja za one koje bi želele da svoj ekonomski status utemele izvan domaćinstva. Sa druge strane, pak, rodna dimenzija socijalnog položaja ukazuje na to da je njihov socijalni položaj dodatno nepovoljniji pre svega usled izraženih imovinskih nejednakosti, isključenosti ili ograničenog učešća u odlučivanju o ekonomiji gazdinstva, ograničenog pristupa prihodima domaćinstva i neravnopravnom raspodelom odgovornosti i aktivnosti u vezi sa održavanjem domaćinstva i porodice. Može se zaključiti da su žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva dvostruko marginalizovane u svom socijalnom položaju – kao pripadnice ruralnih, poljoprivrednih domaćinstava, i kao žene – unutar njihove ekonomske i porodične organizacije.

Uvod

Ova studija nastala je kao deo šireg projekta pod nazivom „Zagovaranje unapređenja položaja seoskih žena u statusu pomažućih članova domaćinstva“. Projekat je definisan na osnovu preporuka Komiteta CEDAW-a³ za Srbiju, a sprovela ga je nevladina organizacija SeConS, uz podršku Uprave za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije, Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji (UNDP) i Evropske agencije za rekonstrukciju (EAR). Nekadašnja Jugoslavija potpisala je Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama još 1980. godine, a Srbija je ove obaveze formalno nasledila 2001. Početni izveštaj o stanju prava žena u Srbiji prezentovan je na 38. sesiji Komiteta, 2007. Na osnovu ovog izveštaja, Komitet CEDAW-a izveo je zaključke i dao preporuke za unapređenje položaja žena i rodne ravnopravnosti u Srbiji. Kao potpisnica Konvencije, Srbija je dužna da sistematski i kontinuirano sprovodi njene principe, da odgovarajućim merama i aktivnostima sprovodi preporuke Komiteta, i da ga o napretku u ovim aspektima izvesti u narednom izveštaju.⁴

Ovaj projekat problemski je fokusiran na dve preporuke Komiteta CEDAW-a za Srbiju:

- U tački 31. Komitet, pored ostalog, izražava i zabrinutost zbog diskriminacije žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva.
- U tački 32. Komitet eksplicitno od državnih organa Srbije zahteva da osiguraju ostvarivanje socijalnih prava žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva i da osnaže prihodovne aktivnosti žena u ruralnim oblastima (CEDAW, 2007:6–7).

Polazeći od navedenih preporuka Komiteta CEDAW-a, projekat „Zagovaranje unapređenja položaja seoskih žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva“ usmeren je na nekoliko ključnih ciljeva:

1. Da se steknu sistematski i precizni uvidi u karakteristike položaja žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva u ruralnim sredinama u Srbiji, sa fokusom na radne aktivnosti i potencijale, kao i na ostvarivanje socijalnih prava;

³ Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women – CEDAW*) usvojena je na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija 1979. godine. Ova Konvencija često se naziva „poveljom prava žena“. Ona definiše oblike diskriminacije nad ženama i postavlja okvire za nacionalne akcije usmerene na otklanjanje ovih oblika diskriminacije.

⁴ Nacionalni izveštaji se Komitetu CEDAW-a podnose svakih pet godina.

2. Da se na osnovu ovih uvida formulišu preporuke za mere i aktivnosti koje treba da dovedu do poboljšanja njihovog položaja;
3. Da se kroz aktivnosti zagovaranja nalazi i preporuke predoče relevantnim državnim institucijama;
4. Da se kroz edukativne seminare žene sa navedenim statusom informišu o sopstvenim radnim i socijalnim pravima, kao i mogućnostima njihovog ostvarivanja u postojećem zakonskom i institucionalnom okviru; i
5. Da se šira javnost upozna sa problemima ove kategorije žena.

Prva dva navedena cilja biće realizovana uz pomoć ove studije. Istovremeno, ona predstavlja i osnovu za ostvarivanje preostalih ciljeva – informisanja i podizanja svesti o položaju žena pomažućih članova domaćinstva, kao i za zagovaranje mera za unapređenje njihovog položaja, prvenstveno u sferi rada i socijalnih prava.

S obzirom na to da o ovoj kategoriji žena ne postoji dovoljno sistematskih podataka, osim onih najosnovnijih koji se dobijaju redovnim praćenjima Ankete o radnoj snazi i Ankete o životnom standardu, za ciljeve ovog projekta sprovedeno je posebno anketno istraživanje. Istraživanjem je obuhvaćeno 500 žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva iz 51 sela, u 49 opština Srbije.⁵

Studija obuhvata sedam tematskih celina:

- U prvom delu navode se definicije osnovnih pojmova i relevantnih koncepata značajnih za razumevanje problema;
- U drugom delu izlažu se najrelevantnije karakteristike društveno-ekonomskog konteksta Srbije, značajnog za razumevanje položaja žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva, a pre svega aspekti rodne ravnopravnosti, promene na tržištu rada, osobenosti poljoprivrednog sektora u kojem se ciljna grupa angažuje, kao i zakonski okvir kojim se regulišu njena socijalna prava;
- Treće poglavlje prezentuje nalaze istraživanja o glavnim karakteristikama socio-ekonomskog položaja žena pomažućih članova domaćinstva, oblike njihovog uključivanja u poljoprivrednu proizvodnju, vlasništvo nad značajnim resursima domaćinstva i posebno sredstvima

5) Istraživanje je obavljeno na stratifikovanom uzorku. Stratumi su Beograd, Vojvodina i Centralna Srbija, a u svakom od sela izabran je jednak broj ispitanica.

za proizvodnju, kao i različite oblike spremnosti da se uključe u radne aktivnosti izvan sopstvenog domaćinstva;

- Četvrti deo studije usmeren je na empirijsku analizu raznih realnih oblika prakse ostvarivanja socijalnih prava, pre svega prava na zdravstvenu zaštitu i penzijsko-invalidsko osiguranje, ali i drugih socijalnih prava;
- U petom delu izlažu se zaključci o položaju žena i njihovim ulogama unutar domaćinstva sa stanovišta odnosa moći, odlučivanja, pristupa finansijskim resursima, opterećenja kućnim radom, karakteristika slobodnog vremena, stilova života i vrednosnih sistema; i najzad
- Šesti deo predstavlja sistematizaciju najvažnijih zaključaka, dok se u poslednjem, sedmom poglavlju izlažu preporuke za unapređenje različitih aspekata položaja žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva.

Potreba da se čitav projekat usmeri na ovu kategoriju žena proistekla je iz višegodišnjih parcijalnih uvida u ugroženost različitih prava žena pomažućih članova domaćinstva, iz nedovoljnosti podataka koji bi na relativno celovit način osvetlili brojne aspekte njihovog položaja i načina života, kao i iz potrebe da se proizvedu utemeljene konkretne preporuke za unapređenje njihovog položaja.

**KATEGORIJE POMAŽUĆIH ČLANOVA
DOMAĆINSTVA U EU I SRBIJI**

1. Kategorija pomažućih članova domaćinstva u EU i Srbiji

Kategorija aktivnog stanovništva koja se u zvaničnim statističkim posmatranjima definiše kao „pomažući članovi domaćinstva“ („*family helpers*“), predstavlja osobenu kategoriju kako prema osnovnom radnom statusu i radnim uslovima, tako i prema mogućnostima ostvarivanja socijalnih prava u kontekstu različitih režima socijalne politike u EU. Kako u EU, tako i u Srbiji, pomažući članovi domaćinstva u suštini predstavljaju radno aktivna lica koja svoju aktivnost obavljaju u okviru porodičnog posla, bez formalnog ugovora i plate. Cilj ove studije nije da ponudi opsežniju sistematsku uporednu analizu položaja ove kategorije stanovništva, niti sistemskih okvira unutar kojih se regulišu njen položaj i prava. Ipak, nakon izlaganja osnovnih definicija i konceptualnih okvira, biće izloženi neki od osnovnih komparativnih podataka u cilju sagledavanja šireg, evropskog konteksta.

1.1. Osnovne definicije i metodološke napomene

Ovom studijom analiziraju se karakteristike društvene grupe čiji položaj nije jednoznačan, zbog čega je važno na samom početku preciznije definisati ključne pojmove, koncepte i metode analize. U inače malobrojnim istraživanjima i studijama analiziran je položaj *seoskih žena* ili *poljoprivrednica*, ali nijedna od ovih odrednica nije adekvatna kao naziv grupe koja se analizira u ovoj studiji. Termin „seoske žene“ definiše kategoriju žena prema mestu stanovanja i stoga obuhvata različite grupe žena prema ekonomskom statusu i aktivnostima, koje žive na selu. Termin „poljoprivrednice“ odnosi se na žene angažovane u poljoprivredi, nekada podrazumevajući da su one u užem smislu registrovane poljoprivrednice, odnosno nosioci poljoprivredne proizvodnje, a nekada – u širem i neodređenom smislu – podrazumeva samo da su angažovane u poljoprivrednoj proizvodnji, bez obzira na način tog angažovanja. Problem se dodatno komplikuje kada se uzme u obzir način na koji same žene percipiraju svoj položaj. Kako su pokazala brojna istraživanja, žene koje u okviru sopstvenog domaćinstva obavljaju isključivo rad u poljoprivredi najčešće se samo-deklarišu kao domaćice, odnosno neaktivna lica, što nikako ne odgovara njihovom objektivnom položaju.

Ova studija primarno se bavi ženama koje imaju takozvani status „pomažućih članova domaćinstva“ angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji. U cilju preciznosti ovde su izloženi i obrazloženi definicije osnovnih pojmova koji se koriste, koncepti iz kojih definicije proističu, kao i primenjena metodološka rešenja.

Pomažući članovi domaćinstva. Ova kategorija definisana je preko statusa prema aktivnosti. Na ovaj način ona se registruje u redovnim statističkim posmatranjima – pre svega u Anketi o radnoj snazi, ali i u Anketi o životnom standardu (ARS, AŽS). Prema definiciji ARS-a, pod pojmom pomažući članovi domaćinstva „podrazumevaju se lica koja su u posmatranom periodu pomagala drugom članu porodice u vođenju porodičnog posla ili poljoprivrednog gazdinstva, a da pri tome nisu bila plaćena za taj rad“ (RSZ, ARS, 2006:8).

Definicija ciljne grupe istraživanja. Ovom studijom prvenstveno se analizira položaj i ostvarivanje socijalnih prava žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva angažovanih u poljoprivredi, polazeći od definicije zvanične statistike (pre svega ARS-a). Međutim, studija se temelji na anketnom istraživanju koje je sprovedeno na uzorku od 500 žena radnog uzrasta (15–65 godina starosti), angažovanih *isključivo* u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru sopstvenog domaćinstva.⁶ Cilj istraživanja, pored ostalog, bio je i da se utvrdi u kojoj meri se žene angažovane u ovom obliku rada eventualno pojavljuju i kao poljoprivrednice, odnosno nosioci poljoprivredne proizvodnje u sopstvenom domaćinstvu, kao i da se utvrde eventualne razlike između njih i žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva.

Kada je reč o samoj kategoriji žena pomažućih članova domaćinstva, definicija ciljne grupe postavljena je nešto „labavije“, dopuštajući da se u ovom statusu prikažu i žene koje bi prema zvaničnoj statistici spadale u kategoriju neaktivnih lica (penzionerke), ukoliko i dalje aktivno rade u poljoprivredi. Razlog za ovakvu odluku bio je dvostruk: prvo, namera je bila da se utvrdi na koji su način ove žene ostvarile pravo na penziju, ali kao drugo, nije bilo ni opravdano ignorisati njihov dvostruki status, odnosno činjenicu da i dalje pod osobenim uslovima aktivno rade u poljoprivredi.

Brojna sociološka istraživanja⁷ pokazala su da dvostruki status predstavlja jedno od važnih obeležja sfere rada u uslovima otežane post-socijalistike transformacije u Srbiji. U dodatnom, najčešće neformalnom radu, angažuju se različite kategorije stanovništva, uključujući i one koje prema osnovnom statusu aktivnosti spadaju u neaktivne (penzioneri, domaćice, studenti i sl.). Proučavanje njihovih radnih aktivnosti predstavlja značajan element analize njihovog ukupnog socio-ekonomskog položaja. Zato je i u ovom istraživanju dopušteno da se u kategoriji žena pomažućih članova domaćinstva pojave i žene koje su istovremeno

6) To znači da su iz istraživanja isključene žene zaposlene izvan ekonomije domaćinstva, koje eventualno obavljaju poljoprivredni rad u domaćinstvu kao dodatnu aktivnost, jer je njihov položaj sa stanovišta radnih i socijalnih prava bitno drugačiji.

7) Up.: Babović, 2004, Cvejić, 2002.

ostvarile i pravo na penziju, ukoliko su aktivno, na redovnoj osnovi, uključene u poljoprivredu. Njih, kao i žene koje su u osnovnom statusu pomažući članovi domaćinstva, karakteriše rad koji nije plaćen, bar ne formalno (na osnovu ugovora o radu), niti eksplicitno (na osnovu formalnog ili neformalnog dogovora da za dati rad mesečno, redovno, primaju određenu novčanu nadoknadu). Ovo ih ujedno značajno razlikuje i u odnosu na većinu ostalih neformalno zaposlenih osoba, koje rade na osnovu neformalnog dogovora i primaju neformalno dogovorenu neoporezovanu novčanu nadoknadu na manje ili više redovnoj osnovi.

Dakle, reč je o jednoj veoma osobenoj društvenoj grupi smeštenoj na margina ma društvene zajednice. Reč je o radno aktivnoj grupi u ruralnim sredinama, ali izvan formalnog i neformalnog „otvorenog“ tržišta rada, koja svoje radne aktivnosti obavlja u okvirima privatne porodične organizacije rada poljoprivrednih domaćinstava. Reč je o grupi koja se kroz statističku evidenciju vodi u kategoriji zaposlenih, ali bez niza uslova, karakteristika i prava vezanih za formalnu pa i ne-porodičnu neformalnu zaposlenost (počevši od plate, preko odmora, bolovanja, socijalnih beneficija i sl.). Ova grupa, istovremeno, samu sebe percipira najčešće kao neaktivnu, jer se njene pripadnice često same identifikuju kao domaćice. Jednom rečju, reč je o grupi koja je nedovoljno vidljiva, i čiji položaj nije transparentan niti prema objektivnim pokazateljima, niti preko jasno uspostavljenog identiteta njenih pripadnica.

Pored definicije ciljne grupe, potrebno je precizirati još nekoliko pojmova od ključnog značaja za dalju analizu.

Domaćinstvo. Prema definiciji zvanične statistike „*domaćinstvom se smatra zajednica lica čiji članovi zajednički stanuju, zajednički se hrane i zajednički troše ostvarene prihode... Pod pojmom 'zajedno stanuju' podrazumeva se zajedničko mesto stanovanja, tj. zajednički život u istoj stambenoj jedinici*“ (RZS, Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala, 2005:9). U zavisnosti od broja članova, domaćinstva mogu biti samačka i višečlana. Prema socio-ekonomskom tipu razlikuju se poljoprivredna, nepoljoprivredna i mešovita domaćinstva. Poljoprivredna domaćinstva su ona koja imaju vlastito poljoprivredno gazdinstvo i svi članovi domaćinstva rade na njemu kao poljoprivrednici. Nije-dan član domaćinstva nije u stalnom radnom odnosu izvan gazdinstva, niti ima privatnu radnju – mada jedan ili više članova mogu povremeno da rade van gazdinstva u cilju ostvarivanja dopunskih prihoda. U poljoprivredna domaćinstva spadaju i domaćinstva poljoprivrednih radnika koji ne poseduju sopstveno zemljište, a čiji članovi rade kao nadničari, kao i domaćinstva poljoprivrednih penzionera. Mešovita domaćinstva razlikuju se od poljoprivrednih po tome što,

pored poljoprivredne aktivnosti, imaju bar jednog člana koji je zaposlen izvan gazdinstva, dok nepoljoprivredna domaćinstva ostvaruju prihode od nepoljoprivrednih delatnosti i nemaju poljoprivredno gazdinstvo (RZS, Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala, 2005:20).

Gazdinstvo. Za razliku od pojma „domaćinstvo“, koji naglašava više porodično-potrošačku zajednicu, pojam „gazdinstvo“ prvenstveno se odnosi na ekonomske resurse i organizaciju ekonomskih aktivnosti. Međutim, pored navedenog razlikovanja uobičajenog u stručnoj literaturi, postoji i normativno-pravna definicija poljoprivrednog gazdinstva koja definiše precizne kriterijume za ovu kategoriju. Prema uredbi Vlade RS, „*poljoprivrednim gazdinstvom smatra se gazdinstvo sa najmanje 0,5 ha poljoprivrednog zemljišta na teritoriji Republike Srbije na kome privredna društva, preduzetnici, zemljoradničke zadruge, naučno-istraživačke organizacije, poljoprivredna gazdinstva sa statusom pravnog lica i poljoprivrednici obavljaju poljoprivrednu proizvodnju i koje je upisano u registar*“. Poljoprivrednim gazdinstvom se, pored toga, smatra i „*gazdinstvo sa manje od 0,5 ha poljoprivrednog zemljišta, odnosno drugo zemljište ili građevinska celina, na kome nosilac poljoprivrednog gazdinstva obavlja stočarsku, živinarsku, voćarsku ili vinogradarsku proizvodnju, odnosno uzgoj ribe, odnosno obavlja druge oblike poljoprivredne proizvodnje (gajenje pečuraka, puževa, pčela i dr.) i koje je upisano u Registar*“. Poljoprivrednim zemljištem se, pak, smatraju njive, vrtovi, voćnjaci, vinogradi, pašnjaci, livade, ribnjaci, trstici, močvare, kao i drugo zemljište (vrtače, napuštene rečna korita, i dr.) koje se po svojim prirodnim i ekonomskim uslovima može racionalnije koristiti za poljoprivrednu proizvodnju (Vlada RS, Uredba o registru poljoprivrednih gazdinstava, „Službeni glasnik RS“, br. 113/07).

U Registar poljoprivrednih gazdinstava mogu se upisati: fizička lica – poljoprivrednici, zajedno sa članovima svog porodičnog poljoprivrednog gazdinstva, preduzeća registrovana za obavljanje poljoprivredne proizvodnje, zemljoradničke zadruge, preduzetnici registrovani za obavljanje poljoprivredne proizvodnje i naučno-istraživačke organizacije iz oblasti poljoprivrede.

Socio-ekonomski položaj. Ne postoji jednostavna i sveobuhvatna definicija socio-ekonomskog položaja. Najčešće se ovaj kompleksni pojam posmatra kroz tri ključne komponente: status prema aktivnosti, odnosno položaj na tržištu rada, raspoložive ekonomske resurse ili materijalni standard, i akumulirano formalno obrazovanje i različita znanja i veštine. Pored tri osnovna elementa, socio-ekonomski položaj sagledava se i preko pristupa institucijama, ostvarivanja osnovnih prava, i sličnih elemenata. Jedinice posmatranja mogu biti pojedinci, domaćinstva, ili veće društvene grupe.

U ovoj studiji, osnovne jedinice posmatranja su pojedinci – žene angažovane isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji u poljoprivrednom domaćinstvu. Međutim, za rekonstrukciju njihovog položaja od ključne su važnosti i karakteristike domaćinstava, zbog čega su istraživanjem takođe prikupljeni i podaci relevantni za domaćinstva, odnosno gazdinstva ispitanica. Socio-ekonomski položaj ciljne grupe definisan je slojevito, pa pored osnovnih komponenti, ranije navedenih, obuhvata i ostvarivanje različitih socijalnih prava, kao i položaj u sferi privatnosti – unutar porodične organizacije domaćinstva. No pre nego što se pristupi prikazivanju njihovog socio-ekonomskog položaja, potrebno je sagledati širi društveni kontekst u kojem se taj položaj profilise.

1.2. Pomažući članovi domaćinstva u Srbiji

Ova kategorija zaposlenog stanovništva nije mnogobrojna. Tek 6,7% ukupne zaposlenosti u Srbiji otpada na pomažuće članove domaćinstva. Međutim, kada se učešće ove kategorije u ukupnoj zaposlenosti sagleda prema polu, uočava se veća zastupljenost među ženama. Prema podacima ARS-a iz 2007. godine, od ukupnog broja zaposlenih žena 12% imalo je status pomažućeg člana domaćinstva, dok ih je među zaposlenim muškarcima bilo 3%.

Republički zavod za statistiku ovu kategoriju zaposlenog stanovništva prati na osnovu Ankete o radnoj snazi, i u redovnim izveštajima prikazuje osnovne podatke o veličini, regionalnoj distribuciji i pojedinim karakteristikama.

Tabela 1: Pomažući članovi domaćinstva prema regionu i polu, ARS 2007.

	Cela Srbija	Centralna Srbija			Vojvodina
		Svega	Bez Beograda	Grad Beograd	
Ukupno	180.081	162.254	157.559	4.695	17.827
Muškarci	47.528	44.203	43.240	962	3.326
Žene	132.553	118.052	114.319	3.733	14.501

Iz predloženih podataka uočava se da izrazitu većinu kategorije pomažućih članova domaćinstva čine žene, kako na nivou Srbije, tako i u svim posmatranim regionima. One čine 74% ove kategorije u Srbiji, u Centralnoj Srbiji bez Beograda njihovo učešće iznosi 73%, u gradu Beogradu 80%, a najveće je u Vojvodini – 81%.

Uporedni podaci ARS-a za period 2004–2007.⁸ ukazuju na opadanje broja pomažućih članova domaćinstva od 2005. godine.

⁸) ARS je od 2004. revidiran i usklađen sa metodologijom Međunarodne organizacije rada (ILO) i EUROSTAT-a, tako da je longitudinalno poređenje moguće samo nakon te godine.

Tabela 2: Broj pomažućih članova domaćinstva u Srbiji, uporedni podaci 2004–2007.

Godina	Broj pomažućih članova domaćinstva
2004.	212.002
2005.	219.802
2006.	180.624
2007.	180.081

Izvor: RZS, ARS, 2004, 2005, 2006, 2007.

Učešće žena u kategoriji pomažućih članova domaćinstva ostaje na visokom nivou i kreće se oko 70% u svim posmatranim godinama.

Izrazita većina pomažućih članova domaćinstva (93%) zaposlena je u poljoprivredi. Među pomažućim članovima domaćinstva angažovanim u poljoprivredi većinu čine žene – 68%. Kada se posmatra kategorija pomažućih članova domaćinstva prema polu, među ženama u ovoj kategoriji 96% angažovano je u poljoprivredi (RZS, ARS, Izveštaj za 2006).

Obrazovne karakteristike kategorije pomažućih članova su nepovoljne – 66% ima nisko obrazovanje (nezavršena ili završena osnovna škola). Osobe starosti 45–64 godine čine 59% ove grupe. Potrebno je napomenuti da se prema starosnoj strukturi muškarci i žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva značajno razlikuju. Dok među muškarcima dve trećine ove kategorije čine mlađi (15–34), među ženama je 60% starijih od 44 godine (RZS, ARS, 2007).

1.3. Pomažućí članovi domaćinstva u EU

Procesi ekonomskog restrukturiranja, globalizacije, posledičnog diversifikovanja ekonomije u ruralnim sredinama⁹ i transformacije tržišta rada, doveli su unutar EU do značajnog opadanja udela pomažućih članova domaćinstva u zaposlenosti. Dok je devedesetih godina dvadesetog veka udeo pomažućih članova u ukupnoj zaposlenosti bio nešto ispod 10% (Hakim, 2004:34), prema podacima Ankete o radnoj snazi za 2005. godinu, ovaj udeo iznosio je tek 0,9% (*Statistics in focus*, 13/2006:2). Žene i u EU čine većinu ove kategorije, sa učešćem od 63%.

Ipak, u pogledu zastupljenosti ove kategorije stanovništva postoje razlike među članicama EU. Zastupljenost u zaposlenosti veća je u državama na jugu Evrope:

9) Oko 2000. godine, EU je promenila fokus svojih ruralnih razvojnih politika sa pretežne usmerenosti na poljoprivrednu proizvodnju na ekonomsko diversifikovanje ruralnih sredina. Pored prerađivačkih delatnosti i klasičnog uslužnog sektora, posebnu podršku dobijaju programi razvoja lokalnog turizma, ekološke proizvodnje, i slični.

Grčkoj, Italiji, Španiji i Portugalu (*Flaquer, 2000:9*). Razlike između država članica ne ispoljavaju se samo u veličini grupe, već i u njoj strukturi posmatrano prema delatnostima. U zemljama sa malim učešćem poljoprivredne proizvodnje pomažući članovi pretežno su angažovani u uslužnim delatnostima, dok u zemljama sa većim učešćem agrarnog sektora pretežno učestvuju u poljoprivrednom radu.

Međutim, poslednjih godina i u zemljama Južne Evrope uočavaju se značajni trendovi promena. Formalna zaposlenost, sa punim ili delimičnim radnim vremenom, i to pretežno u prehrambenoj industriji ili tekstilnoj proizvodnji u okviru moderne kućne industrije, zamenjuje sve više neplaćeni rad na farmama. U Italiji i Portugalu, rastući broj žena preuzima i uloge nosilaca farmi, a u Španiji sezonski plaćeni rad predstavlja sve značajniji oblik zaposlenosti žena u ruralnim oblastima. Trend sve većeg broja žena koje preuzimaju upravljanje farmama povezan je sa trendom rastućeg zapošljavanja muškaraca – farmera izvan gazdinstva. Prodor uslužnog sektora u ruralne oblasti takođe vodi i sve većem zapošljavanju žena u tercijarnom sektoru. Pored promena u ekonomskim strukturama i tržištima rada u ruralnim sredinama, svakako je jedan od ključnih trendova zaslužan za smanjenje ove kategorije stanovništva, i napuštanje ruralnih sredina i odlazak u gradove, posebno mlađeg stanovništva (*Gaia, Montelatici, 2007*).

Integrativni pristup ruralnom razvoju u EU usmeren je na osnaživanje lokalnih potencijala i resursa ruralnog stanovništva, uz koordinirane aktivnosti rešavanja strukturalnih problema i zaostajanja u razvoju preko mera politike koje se prenose sa institucionalnih vrhova ka lokalnim sredinama. Ovo kombinovanje akcija sa „dna“ i sa „vrha“ treba da omogući kumulativne i sinergetske efekte u ruralnom razvoju i rešavanju problema siromaštva u ruralnim oblastima. U tim politikama, pored ostalih, ženski resursi imaju ključnu ulogu. Fondovi i programi razvoja usmeravaju se u ruralne oblasti uz princip rodne jednakosti, čime se obezbeđivanjem ženama direktnog pristupa ovim fondovima jačaju njihovi potencijali i podstiče njihov aktivni doprinos lokalnom razvoju. Takođe se podstiče i integracija žena u odlučivanje na lokalnom, ali i nacionalnom nivou, u cilju planiranja rodno ujednačenih aktivnosti koje treba da doprinesu održivom ruralnom razvoju. U tom cilju podstiče se i formiranje, povezivanje i aktivno uključivanje ženskih asocijacija i mreža.

U savremenim diskursima koji leže u osnovi primenjenih politika, u vezi sa karakteristikama položaja pomažućih članova domaćinstva sučeljavaju se oprečna mišljenja. Sa jedne strane naglašava se neplaćen rad ove kategorije, kao i nepovoljan položaj zbog neformalnog rada koji ih sprečava i u ostvarivanju niza socijalnih prava (penzije, osiguranja za slučaj invaliditeta, nadoknade za nezaposlenost i sl.). Sa druge strane, stanovišta više naklonjena neoliberalnoj

ekonomiji naglašavaju da neplaćenost nije relevantno pitanje pošto ova radna snaga radi za profit (domaćinstva). Pošto nije na otvorenom tržištu rada, ova radna snaga i ne poseduje karakteristike tržišnog rada, odnosno ne može biti otpuštena u slučaju nekvalitetnog i neproaktivnog rada i ne može biti proglašena za tehnološki višak, zbog čega ne poseduje konkurentnost niti disciplinu najamne radne snage (Hakim, 2004:35). Iz feminističkog i diskursa usmerenijeg na probleme socijalne pravde, dolaze argumenti koji osporavaju tezu o profitnom radu ove kategorije. S obzirom na nejednak pristup prihodima unutar domaćinstva, kao i ograničenim mogućnostima da se socijalna prava regulišu direktno od strane pomažućih članova, odnosno s obzirom na uslovljavanja da se ova prava moraju regulisati preko nosilaca – ukazuje se na deprivilegovan položaj ove grupe, pa čak i na određenu meru eksploatacije.

Seoski predeo

Savremeni trendovi u ekonomiji, a posebno na tržištima rada u EU, vode iščezavanju kategorije pomažućih članova domaćinstva angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji. U Srbiji, međutim, ona još predstavlja relativno značajan deo radne snage, pretežno ženske, sa čitavim nizom problema u socio-ekonomskom položaju i ostvarivanju prava, koji će biti kasnije prikazani u analizi podataka empirijskog istraživanja. Uslovi u kojima se profilise položaj ove kategorije, kao i mogućnosti promene položaja, definisani su karakteristikama socio-ekonomskog sistema i institucionalnih i zakonskih okvira i rešenja, ali i kulturnim obrascima i normama na osnovu kojih se definišu uloge i uspostavljaju odnosi.

**KARAKTERISTIKE DRUŠTVENOG
KONTEKSTA RELEVANTNE ZA
POLOŽAJ ŽENA SA STATUSOM
POMAŽUĆIH ČLANOVA
DOMAĆINSTVA U SELIMA SRBIJE**

2. Karakteristike društvenog konteksta relevantne za položaj žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva u selima Srbije

Socio-ekonomski položaj žena angažovanih isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji unutar domaćinstva determinisan je brojnim faktorima:

- globalnim i specifičnim obeležjima rodni režima u prostoru Srbije,
- socio-ekonomskim trendovima u vezi sa stanjem na tržištu rada,
- stanjem i trendovima promena ruralnog i agrarnog sektora,
- konkretnim rešenjima u zakonskom okviru koja definišu neke aspekte položaja i prava ove društvene grupe, i
- dugotrajnim, sporo promenljivim, istorijski nasleđenim obrascima uspostavljanja odnosa i normi u poljoprivrednim domaćinstvima.

Važno je sagledati determinante društvenog konteksta koje oblikuju socijalni položaj žena sa statusom pomažućih članova, a pre svega stanje rodne ravnopravnosti, stanje u poljoprivrednom sektoru i na tržištu rada, kao i karakteristike relevantnog zakonskog okvira.

2.1. Stanje rodne ravnopravnosti u Srbiji

Različite analize i istraživanja rodne ravnopravnosti u Srbiji ukazuju na to da je položaj žena u ključnim aspektima nepovoljniji u odnosu na muškarce, kako zbog aktuelnih uslova, tako i usled nasleđa iz prošlosti koje postavlja ograničenja za aktivnosti i mere usmerene na unapređenje ovakvog stanja. Globalne društvene promene kroz koje je Srbija prošla u poslednjih dvadeset godina odrazile su se i na promene u rodni režimima.¹⁰ U periodu socijalizma, rodni režimi sadržali su osobenu protivrečnost stoga što su žene u sferi javnosti, odnosno zapošljavanja, obrazovanja i socijalnih beneficija, ostvarivale visoko učešće, dok su se u sferi privatnosti reprodukovali neravnomerni odnosi u kojima su žene preuzimale većinu odgovornosti za brigu o porodici i domaćinstvu (Milić, 1994; Blagojević, 2002). Nakon sloma socijalizma, u uslovima urušavanja institucija, produbljivanja ekonomske krize, nesigurnosti i nestabilnosti usled ratova, i drastičnog propadanja materijalnog standarda većine stanovništva – u Srbiji se uočavaju trendovi retradicionalizacije i repatrijarhalizacije (Blagojević, 2002:294). Ove trendove odlikuje značajno povlačenje žena iz sfere javnosti, pre

¹⁰ Pod rodni režimima podrazumevaju se „relativno strukturirani odnosi između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju, na nivou diskursa i na nivou praksi. Ova strukturacija opredmećena je u različitim rodni ulogama, različitim rodni identitetima i različitim rodni reprezentacijama“ (Blagojević, 2002: 311).

svoga sa formalnog tržišta rada, u sferu privatnosti u kojoj njihovi resursi bivaju stavljeni u funkciju obezbeđivanja opstanka porodice i domaćinstva. Ovu pojavu pojedine autorke opisuju kao „samo-žrtvujući mikro-matrijarhat“, jer se moć žena premešta i primarno artikuliše u sferi privatnosti, uz intenzivno trošenje ženskih resursa u domaćinstvu kako bi se ublažili negativni efekti otežane tranzicije (Blagojević, 2002:294). Reč je o rodnom režimu koji počiva na izrazito asimetričnim odnosima, ulogama i očekivanjima.

Napokon, ulazak u procese suštinske transformacije nakon 2000. donosi redefinisane i rekonstrukciju institucija, kao i političke napore da se unapredi rodna ravnopravnost. Izgradnja institucionalnih mehanizama za uspostavljanje rodne ravnopravnosti, kao i uključivanje rodne perspektive u najznačajnije državne strategije, predstavljaju izraz navedenih reformskih napora. Najvažnije institucije/organizacije koje su poslednjih godina uspostavljene kako bi se poboljšao položaj žena, ili pak uključuju aspekt rodne ravnopravnosti u ostvarivanje drugih neposrednih ciljeva, jesu:

- Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Vlade Republike Srbije,
- Savet za ravnopravnost polova Republike Srbije,
- Odbor za ravnopravnost polova Narodne skupštine Republike Srbije, zaštitnik građana,
- Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova Vojvodine,
- Odbor za ravnopravnost polova Skupštine AP Vojvodine,
- Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova AP Vojvodine,
- Pokrajinski ombudsman AP Vojvodine, i
- lokalne komisije za ravnopravnost polova.

Formiranje institucionalnih mehanizama podrazumeva stvaranje posebnih organizacionih tela u državi, na različitim nivoima uprave (od nivoa lokalne do nivoa nacionalne vlasti), čiji je zadatak da kreiraju, promovišu, zagovaraju, sprovode i nadziru ravnopravnost polova u svim oblastima javnog života (Babović, 2007).

Pored toga, pitanja u vezi sa položajem žena i merama za poboljšanje tog položaja integrisana su i u najvažnije nacionalne strategije. Svakako najvažniji strateški dokument predstavlja *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova (2008–2014)*, koja na najneposredniji način definiše pravce delovanja i mere neophodne za poboljšanje položaja žena. Ova Strategija predviđa skupove mera usmerenih na sledeće oblasti:

- učešće žena u vlasti i odlučivanju,
- poboljšanje položaja žena u sferi ekonomskih aktivnosti i tržišta rada,
- ostvarivanje ravnopravnosti u oblasti obrazovanja,
- poboljšanje zdravlja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti u zdravstvenoj politici,
- prevenciju, suzbijanje i zaštitu od nasilja, i
- uklanjanje rodni stereotipa i promociju rodne ravnopravnosti u medijima.

Pored ovog strateškog dokumenta najneposrednije usmerenog na uspostavljanje rodne ravnopravnosti i poboljšanje položaja žena, ranije usvojene važne državne strategije takođe predviđaju i posebne mere usmerene na poboljšanje različitih aspekata položaja žena u društvu Srbije, i najčešće definišu pokazatelje na osnovu kojih se može pratiti realizacija predviđenih mera. Značajni strateški dokumenti u tom smislu su: *Strategija za smanjenje siromaštva*, *Nacionalna strategija zapošljavanja* i *Nacionalna strategija održivog razvoja*.

Međutim, uprkos navedenim promenama i naporima, brojni pokazatelji ukazuju na i dalje nepovoljan aktuelni društveni položaj žena. Neravnopravan položaj žena u sferi javnosti najizraženiji je u aspektima političke participacije žena,¹¹ kao i u njihovom značajno nepovoljnijem položaju na tržištu rada, dok su u oblasti obrazovanja, bar na nivou obuhvata, nejednakosti gotovo otklonjene.

Zahvaljujući ekspanziji obrazovanja i rušenju pravnih, običajnih i tradicijskih normi koje su u sferi obrazovanja diskriminisale žene, još od sedamdesetih godina prošlog veka dolazi do izrazito velikog skoka u učešću žena u obrazovanju na svim nivoima (Milić, 1994:40). Jedno od pozitivnih nasleđa socijalizma i ideologije jednakosti jeste upravo njeno opredmećenje u brisanju razlika između muškaraca i žena u obrazovanju još tokom socijalističkog perioda. Obrazovanje je pospešilo društvenu pokretljivost žena navise i istovremeno omogućilo jačanje položaja žene unutar porodice, na taj način snažeći njen „pregovarački potencijal“ (Blagojević, 2002).

Na nivou osnovnog i srednjeg obrazovanja danas, rodna nejednakost je u većinskom stanovništvu gotovo eliminisana, i održava se samo u marginalizovanim društvenim grupama, bar kada je reč o obuhvatu ženske dece procesom školovanja. U visokom obrazovanju ženska populacija poslednjih godina beleži čak i veće učešće od muške, ali među magistrima i doktorima nauka žene su

¹¹) Iako je u ovom aspektu rodne (ne)ravnopravnosti došlo do izvesnih pomaka u odnosu na period od pre gotovo 10 godina, stanje je i dalje nezadovoljavajuće. Učešće žena u organima zakonodavne vlasti u odnosu na 2000. godinu povećano je, ali još nije dovedeno do nivoa od trećinske zastupljenosti. Nakon republičkih izbora 2000, kao i nakon izbora 2003, u republičkom Parlamentu nalazilo se samo 10,8% žena. U poslednjem sazivu republičke Skupštine nalazi se 21% žena. U poslednjem sazivu Vlade od 27 članova samo pet su žene.

zastupljene sa 30–32% (Babović, 2007). Međutim, uprkos ovim globalnim trendovima, obrazovne šanse nisu jednake za sve kategorije žena. Žene na selu, kao i žene iz pojedinih manjinskih grupa, u značajnoj su meri deprivirane u mogućnostima dostizanja visokih obrazovnih nivoa.

Pored toga, rodna neravnopravnost u obrazovanju ogleda se i u segregaciji prema obrazovnim profilima, koja ukazuje na održavanje patrijarhalnih obrazaca o „primerenim ženskim i muškim profesijama i zanimanjima“. U univerzitetkom obrazovanju žene su zastupljenije u obrazovanju za humanističke nauke i umetnosti, a značajno manje u oblasti prirodno-tehničkih nauka.¹²

Položaj žena na tržištu rada nakon sloma socijalizma značajno je pogoršan. U socijalističkom sistemu žene su beležile visoko učešće u radnoj snazi – njihova stopa aktivnosti kretala se oko 70%,¹³ dok se poslednjih godina kreće oko 58%.¹⁴ Međutim, osim ovog početnog koraka u emancipaciji žena u sferi rada, socijalizam je reprodukovao i rodne nejednakosti. Ekonomsko propadanje tokom „blokiranje transformacije“ devedesetih godina, kao i ekonomsko restrukturiranje i privatizacija nakon 2000, dovode do izrazitog pogoršanja položaja žena na tržištu rada kako u poređenju sa njihovim položajem tokom socijalizma, tako i u poređenju sa muškarcima u aktuelnom periodu. Njihov položaj u sferi ekonomskih aktivnosti odlikuju relativno nisko učešće u aktivnom stanovništvu, značajno niža stopa zaposlenosti, a znatno viša nezaposlenost u odnosu na muškarce (Babović, 2007). O ovom aspektu društvenog položaja žena biće nešto više reči u odeljku o stanju na tržištu rada.

Jedan od važnijih aspekata rodni nejednakosti, koji je posebno značajan sa stanovišta analize položaja žena na selu, jesu imovinske nejednakosti. Nažalost, ne postoji dovoljan broj sistematskih i preciznih podataka koji bi svedočili o ovom aspektu. Zvanični podaci Republičkog geodetskog zavoda ne pružaju precizne uvide u vlasništvo nad zemljištem. U ukupnom broju zemljišnih parcela u svim katastarskim opštinama u Srbiji na tim parcelama upisano je tek oko 36% lica. Među upisanim licima samo 29,9% upisano je sa jedinstvenim matičnim brojem građana (JMBG), na osnovu kojeg je moguće lica razlikovati prema polu. Napokon, u okviru broja upisanih lica na zemljišnim parcelama sa registrovanim JMBG, tek je 31% žena¹⁵ (Babović, 2007:41). Vlasništvo nad zemljištem predstavlja značajnu osnovu za angažovanje u poljoprivredi i regulisanje statusa poljoprivrednika, iz kojeg proističe i ostvarivanje socijalnih beneficija.

12) Vlada Republike Srbije, *Strategija za smanjenje siromaštva*, 2003: 39.

13) Mihail Arandarenko, *Tržište rada u tranziciji: nastajanje industrijskih odnosa u Srbiji*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, 1998: 31.

14) Anketa o radnoj snazi, 2004.

15) Baza podataka Republičkog geodetskog zavoda, novembar 2006.

U opisanom kontekstu rodnih odnosa, žene koje žive na selu i grade svoj položaj isključivo na učešću u poljoprivrednim aktivnostima u okviru domaćinstva, u značajnoj meri ostaju izvan trendova i efekata unapređenja rodne ravnopravnosti. Njihov položaj određuje nekoliko ključnih faktora:

- karakteristike i mogućnosti poljoprivrednih gazdinstava da se uključe u tržišne procese i ostvaruju ekonomske aktivnosti u izmenjenom socio-ekonomskom kontekstu,
- karakteristike tržišta rada koje mogu predstavljati šanse ali i prepreke za izbor alternativnih radnih uloga izvan ekonomije gazdinstva kod žena na selu,
- zakonski uslovi koji regulišu ostvarivanje socijalnih prava ove kategorije s obzirom na osoben socio-ekonomski status, i
- rodni režimi unutar mikrosfere života u porodici i domaćinstvu koji u značajnoj meri počivaju na kulturnim i običajnim normama, a kojima se definišu odnosi moći, pristup resursima domaćinstva, trošenje ljudskih resursa članova i stilovi života.

2.2. Karakteristike ruralne sredine i poljoprivrednog sektora

Jedna od specifičnosti Srbije koja je značajno razlikuje u odnosu na većinu drugih nekadašnjih socijalističkih zemalja jeste održavanje privatnog poljoprivrednog gazdinstva tokom socijalističkog perioda, što daje ključni pečat ruralnom i poljoprivrednom sektoru do aktuelnog trenutka. Štaviše, privatno poljoprivredno gazdinstvo bilo je najrasprostranjeniji svojinski oblik u agraru u nekadašnjoj Jugoslaviji, pa i današnjoj Srbiji (Mitrović, 2002:201).

Prema kriterijumima i metodologiji OECD-a, koje je usvojio i EUROSTAT, ruralnim naseljima smatraju se naselja sa gustinom naseljenosti ispod 150 stanovnika po kvadratnom kilometru.¹⁶ Prema ovom kriterijumu, ruralna područja Srbije obuhvataju 85% teritorije, a u njima živi 55% stanovništva koje ostvaruje preko 40% nacionalnog društvenog proizvoda (Bogdanov, Natalija, 2007:63). Prosečna gustina naseljenosti u ruralnim područjima Srbije je 63 stanovnika/km², sa relativno postojanom veličinom ruralne populacije koja se u periodu između

¹⁶ Ova metodologija zapravo razlikuje dva hijerarhijska nivoa teritorijalnih jedinica: lokalni i regionalni. Na lokalnom nivou, ruralnim područjima definisanim prema gustini naseljenosti, tj. ruralnim naseljima, smatraju se naselja sa gustinom naseljenosti ispod 150 stanovnika po kvadratnom kilometru. Drugi nivo – nivo regiona/okruga ne klasifikuje se jednostavno kao ruralni, već kao region sa nižim ili višim stepenom ruralnosti, pri čemu se regioni sa preko 50% populacije koja živi u ruralnim sredinama definišu kao pretežno ruralni regioni; regioni sa 15–50% definišu se kao značajno ruralni ili prelazni regioni, dok se regioni sa manje od 15% populacije koja živi u ruralnim naseljima definišu kao pretežno urbani regioni (Bogdanov, 2007: 39).

dva popisa stanovništva – od 1991. do 2002. smanjila za 2,5%. Trendovi migracije iz sela u grad devedesetih godina gotovo su zaustavljeni, pa se čak tokom ovog razdoblja uočavaju i reverzibilne migracije, odnosno migracije iz grada u selo (Cvejić, 2006:145; Bogdanov, 2007:63).

Privredna struktura ruralnih područja Srbije visoko je zavisna od primarnog sektora i još zasnovana na iscrpljivanju prirodnih resursa. Prema oceni pojedinih stručnjaka, u ruralnim sredinama Srbije dominira tradicionalna, monofunkcionalna poljoprivreda, čiji je prevashodni zadatak da obezbedi dovoljno hrane za stanovništvo.¹⁷ Pored toga, dominantan deo aktivnog ruralnog stanovništva (45%) zaposlen je u poljoprivredi. Ovako visoka zavisnost ruralnog stanovništva od zaposlenosti u poljoprivredi svrstava Srbiju u red najagrarnijih zemalja Evrope (Bogdanov, 2007:32).

Heterogenost prirodnih potencijala, privatna svojina nad zemljištem i iskustvo u poslovnom povezivanju, kao neki od osnovnih preduslova diversifikacije i razvoja ruralne ekonomije, nisu iskorišćeni u dovoljnoj meri. Istovremeno, društveni proizvod po stanovniku u ruralnim područjima je za 1/4 niži od nacionalnog proseka, što ukazuje na značajno zaostajanje u razvoju (Bogdanov, 2007:63–65).

U poljoprivrednom sektoru dominiraju mala poljoprivredna gazdinstva. Čak 56% od ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava poseduje zemljište površine do 3 ha. Ova domaćinstva izložena su visokom dohodovnom riziku iz više razloga: usled rastuće konkurencije na domaćem i spoljnom tržištu, smanjenih mogućnosti zapošljavanja i stvaranja dohotka izvan gazdinstva, devastacije ruralnih područja i odsustva adekvatne institucionalne podrške (Bogdanov, 2007:31).

Kako pokazuje poslednje istraživanje životnog standarda u Srbiji, siromaštvo je i dalje značajnije rasprostranjeno u ruralnim nego u urbanim sredinama (9,8% prema 4,3%). Štaviše, u periodu između dve ankete o životnom standardu (2002–2007) razlike u siromaštvu između grada i sela produbljene su, našta ukazuje porast odnosa ruralnog siromaštva prema urbanom sa 1,6 na 2,3. Dubina i oštrina siromaštva u ruralnim područjima takođe su bile znatno veće nego u urbanim sredinama. U 2007. godini, skoro dve trećine siromašnih živelo je u ruralnim sredinama. Domaćinstva u ruralnim područjima koja ne poseduju zemljište ili imaju posede manje od 1 hektara suočena su sa najvećim rizikom siromaštva (oko 13%). Ove dve grupe činile su 2007. godine 71% siromašnih (RZS, Anketa o životnom standardu, 2008).

17) Za razliku od ovog tradicionalnog tipa poljoprivrede, karakterističnog za nerazvijena područja u svetu, razvoj moderne poljoprivrede podrazumeva multifunkcionalnu poljoprivredu. Dokumenti EU definišu multifunkcionalnu poljoprivredu kao onu koja teži održivom razvoju u obezbeđivanju hrane i drugih netržišnih funkcija, kao što su razvoj ruralnih područja, životni standard stanovništva i očuvanje životne sredine.

Seoski predeo Goč

Još u periodu socijalizma, poljoprivreda je bila predmet različitih strategija i mera podrške države. Finansijska politika je, međutim, bila usmerenija na državna/društvena poljoprivredna preduzeća, nego na privatna gazdinstva. Osim toga, podrška poljoprivredi bila je profilisanija u smislu podrške dohotku poljoprivrednih proizvođača. Tek se nakon 2000. država preorijentiše na podsticanje investicija na poljoprivrednim gazdinstvima. Ovo je i jedno od osnovnih usmerenja Strategije razvoja poljoprivrede usvojene 2005. godine (Bogdanov, 2007:71).

Navedeni uslovi tvore neposredni društveni kontekst u kojem žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva uspostavljaju svoj ekonomski, ali i društveni položaj. One rade pretežno na malim posedima i na tradicionalan način, što znači da obavljaju radno intenzivnu proizvodnju i ostvaruju niske prihode. Kako su pokazala ranija istraživanja (Korać, 1991:18), rad u poljoprivredi najčešće pred-

stavlja nužnost a ne izbor žena u ruralnim sredinama. U prilog ovoj tezi svakako idu i trendovi na tržištu rada u Srbiji, koji ukazuju na značajno pogoršanje položaja žena i smanjene šanse za njihovo zapošljavanje u proteklom periodu.

2.3. Karakteristike tržišta rada

Tržište rada u Srbiji je nakon sloma socijalizma pretrpelo značajne promene. U periodu socijalizma (ono se može tako nazvati samo uslovno s obzirom na netržišni karakter privrede), usmeravano politikom pune zaposlenosti, odlikovalo se između ostalog i relativno visokom stopom zaposlenosti (uz visoku „lažnu zaposlenost“), visokom stopom participacije žena u kategoriji zaposlenih (većoj nego u razvijenim zemljama tržišne privrede), relativno malim rasponom plata, dodatnim beneficijama uz redovna primanja, ali i niskom produktivnošću rada (Arandarenko, 1997:29–32).

Tokom devedesetih, ukupna zaposlenost u nepoljoprivrednom sektoru kontinuirano opada (Arandarenko, 1997:99). Stope participacije u radnoj snazi¹⁸ takođe postojano opadaju, a izgleda da je najmarkantnija odlika tržišta rada u Srbiji tokom ove decenije – izrazit porast nezaposlenosti. Rast neformalne ekonomije i porast neformalne (samo)zaposlenosti predstavljaju još jednu značajnu karakteristiku tržišta rada u ovom periodu (Krstić i dr., 1998:7).

Intenziviranje ekonomske transformacije nakon 2000. godine dovelo je do privremenog pogoršanja tendencija na tržištu rada. Tržište rada u ovom periodu karakterišu tendencije porasta nezaposlenosti, visoko učešće dugoročne nezaposlenosti u kategoriji nezaposlenih, visoke stope nezaposlenosti mladih, visoke stope nezaposlenosti u kategorijama radne snage srednjeg i nižeg obrazovanja, izražene regionalne razlike u pogledu stanja na tržištu rada, kao i još značajno učešće neformalne zaposlenosti. Prema podacima Ankete o životnom standardu, u 2007. godini 35% zaposlenih radilo je u neformalnom sektoru, odnosno u neformalnim radnim aranžmanima, što predstavlja porast od 4% u odnosu na 2002. godinu (RZS, AŽS, 2008).

U poređenju sa drugim zemljama Evrope, Srbija spada u grupu zemalja sa nepovoljnijim ukupnim karakteristikama tržišta rada, kao i sa izraženijim rodним razlikama. Stope aktivnosti i zaposlenosti žena značajno su niže nego u zemljama EU, a stopa nezaposlenosti žena u Srbiji jedna je od najviših u Evropi.

18) Odnos aktivnog prema radno sposobnom stanovništvu.

Tabela 3: Stope zaposlenosti i nezaposlenosti za Srbiju i članice EU 2007.

Indikatori tržišta rada	EU 15	EU 27	Srbija
Stopa zaposlenosti	66,9	65,4	51,5
Stopa nezaposlenosti	7,0	7,1	18,8

Izvor za EU: EUROSTAT¹⁹

Izvor za Srbiju: Anкета o radnoj snazi, 2007, Republički zavod za statistiku

Važno je napomenuti da, iako je prema ovim osnovnim indikatorima stanje na tržištu rada u Srbiji nepovoljno, prvi znaci promene trendova zabeleženi su Anketom o radnoj snazi iz oktobra 2007. Tada je po prvi put zabeležen blagi porast stope zaposlenosti i pad stope nezaposlenosti.

Rodne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji veoma su izražene. One su detaljno opisane u posebnoj studiji UNDP-a (Babović, 2007). Ovde će biti navedeni samo neki od najvažnijih pokazatelja ovih nejednakosti. Žene imaju značajno nižu stopu zaposlenosti od muškaraca, dok istovremeno imaju značajno više stope nezaposlenosti i neaktivnosti u poređenju sa muškarcima.

Tabela 4: Stope zaposlenosti, nezaposlenosti i neaktivnosti žena i muškaraca radnog uzrasta u Srbiji 2007.

Pokazatelji tržišta rada	Žene	Muškarci
Stopa zaposlenosti ²⁰	43,0	60,0
Stopa nezaposlenosti ²¹	21,7	16,5
Stopa neaktivnosti ²²	45,1	28,1

Izvor: Anкета o radnoj snazi, 2007, RZS

Neki od najvažnijih problema sa kojima se suočavaju zaposlene žene jesu prepreke u napredovanju na rukovodeće položaje u preduzećima,²³ niža plaćenost za iste ili poslove jednake vrednosti,²⁴ kao i manja zastupljenost žena koje su samozaposlene ili se bave preduzetništvom u poređenju sa muškarcima (Babović, 2007).

19) http://epp.eurostat.cec.eu.int/portal/page?_pageid=1090,30070682,1090_33076576&_dad=portal&_schema=PORTAL

20) Stopa zaposlenosti predstavlja proporciju zaposlenih lica (prema definiciji Međunarodne organizacije rada) u stanovništvu radnog uzrasta (15–64).

21) Stopa nezaposlenosti predstavlja proporciju osoba koje su u referentnom periodu bile u statusu nezaposlenosti (prema definiciji MOR-a) u odnosu na ukupan broj aktivnih lica radnog uzrasta (15–64).

22) Stopa neaktivnosti predstavlja proporciju osoba koje su bile neaktivne (odnosno nisu bile ni zaposlene ni nezaposlene) u stanovništvu radnog uzrasta (15–64).

23) Prema podacima Agencije za privredne registre iz novembra 2006. godine, na položajima direktora i članova upravnih odbora nalazi se tek oko 1/5, među osnivačima preduzeća 1/4, a među predsednicima upravnih odbora samo je 14% žena (Babović, 2007).

24) Ekonometrijska ocena jednačina zarada u 2004. pokazala je da žene na mesečnom nivou zarađuju u proseku 17% manje od muškaraca, dok posmatrano po času rada, zarađuju u proseku za 14% manje u odnosu na muškarce (Momčilović, 2006).

Opisano stanje na tržištu rada u Srbiji stvara nepovoljne uslove za zapošljavanje žena generalno, a posebno žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva iz ruralnih sredina. Njihova nepovoljna obrazovna struktura, niska mobilnost i vezanost za imanje i brigu o porodici, ograničavaju njihove šanse na tržištu rada. Nalazi istraživanja koji će kasnije biti predočeni ukazuju na to da je značajan broj ovih žena tokom prethodnog perioda istisnut iz statusa zaposlenosti, posebno iz industrije i trgovine. Istraživanja i statistike o ženama sa statusom pomažućih članova u zemljama EU pokazuju da su tokom poslednjih decenija masovno napustile ovaj status i potražile druge oblike zaposlenosti, koji im omogućavaju veću samostalnost i sigurnost prihoda. Uslovi na tržištu rada u Srbiji, nažalost, ne stvaraju povoljne šanse za ovu vrstu izlazne strategije.

2.4. Relevantni institucionalni i zakonski okvir

Poslednjih godina uočavaju se izraženi napori da se sektor poljoprivrede uredi i podstakne na razvoj, obezbeđujući održivi ekonomski položaj za ruralnu poljoprivrednu populaciju. Međutim, za razumevanje položaja žena angažovanih isključivo u poljoprivredi u okviru domaćinstva, važno je uočiti ne samo ključne zakonske i institucionalne aspekte kojima se definišu uslovi za poljoprivredna domaćinstva uopšte, već i one kojima se neposredno definišu mogućnosti ostvarivanja imovinskih, radnih i socijalnih prava ove kategorije žena.

Institucionalni okvir

Najznačajnije resorno ministarstvo koje reguliše poljoprivredni sektor i podstiče njegov razvoj svakako je Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Drugo relevantno ministarstvo je Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, u čijoj su nadležnosti ukupan privredni razvoj, ekonomska politika zemlje, ali i procesi zapošljavanja. Od posebnog je značaja i Ministarstvo rada i socijalne politike u čijoj je nadležnosti, između ostalog, i regulisanje prava na radu i socijalnih prava. Ministarstvo zdravlja brine o zdravstvenom osiguranju i zdravstvenoj zaštiti. Uprava za rodnu ravnopravnost u okviru Ministarstva za rad i socijalnu politiku Republike Srbije predlaže mere za unapređenje rodne ravnopravnosti i prati stanje u ovom aspektu društva.

Pored resornih ministarstava, značajni su i odgovarajući skupštinski odbori: Odbor za poljoprivredu, Odbor za ravnopravnost polova, Odbor za rad, boračka i socijalna pitanja, Odbor za zdravlje i porodicu i Odbor za smanjenje siromaštva. Institucije značajne za regulisanje različitih aspekata poljoprivrednih domaćinstava i prava poljoprivrednika i pomažućih članova domaćinstva su: Republički geodetski zavod, u čijoj se nadležnosti nalaze katastarski registri; Uprava javnih prihoda zadužena za regulisanje poreza i doprinosa; republički i pokrajinski fondovi za penzijsko i invalidsko osiguranje poljoprivrednika i republički i pokrajinski zavodi za zdravstveno osiguranje.

Registracija poljoprivrednih gazdinstava

Od 2004. godine, na osnovu Uredbe Vlade Srbije („Službeni glasnik RS“, br. 45/04, 139/04, 71/05 i 113/07) započet je proces registracije poljoprivrednih gazdinstava. Prema ovoj Uredbi, registracija poljoprivrednih gazdinstava je dobrovoljna, a podaci iz Registra koriste se za sprovođenje mera podsticanja i razvoja poljoprivredne proizvodnje. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede pruža finansijsku podršku registrovanim, aktivnim gazdinstvima. Kao nosilac poljoprivrednog gazdinstva upisuje se osoba koja je vlasnik poljoprivrednog gazdinstva, ili osoba na koju glasi ugovor o zakupu ili ustupanju poljoprivrednog zemljišta na korišćenje. Punoletni članovi istog domaćinstva koji žive i rade na poljoprivrednom gazdinstvu mogu se takođe upisati u registar kao članovi gazdinstva (Uredba o registru poljoprivrednih gazdinstava, „Službeni glasnik RS“, br. 113/07 – član 3 i 4). Do sada, međutim, nije poznato koliko se žena nalazi među nosiocima registrovanih poljoprivrednih gazdinstava.

Poljoprivreda tradicionalno predstavlja sektor koji u značajnoj meri ostaje u zoni neformalne ekonomije. Razlog za to nisu samo zakonski okvir, efikasnost u sprovođenju zakona i nedovoljno izgrađene i efikasne institucije, već i karakter poljoprivredne proizvodnje koju u velikom procentu odlikuju mali posed i naturalna proizvodnja, koja se često kreće na granici između proizvodnje za potrebe domaćinstva i slabo orijentisane tržišne proizvodnje. Proces registracije domaćinstava svakako predstavlja pokušaj da se poljoprivredna gazdinstva postave u formalni okvir poslovanja.

Poreske obaveze poljoprivrednika

Prihod od poljoprivrede podleže porezu na prihod građana (Zakon o porezu na prihod građana, „Službeni glasnik RS“, br. 24/2001, 80/2002, 135/2004, 62/2006 i 65/2006). Pri tome se prihodom od poljoprivrede smatra katastarski²⁵ ili stvarni prihod²⁶ od ovih delatnosti (član 22). Poreski obveznici su fizička lica koja su vlasnici zemljišta ili imaju pravo korišćenja zemljišta (po osnovu zakupa i sl.). Ukoliko u jednom domaćinstvu postoji više punoletnih suvlasnika zemljišta, prema Zakonu oni treba da se dogovore ko će biti poreski obveznik, a ukoliko to ne mogu, obveznika određuje nadležni poreski organ (član 26). Poreska stopa na prihode od poljoprivrede iznosi 14% (čl. 28). Poreze na prihode od poljoprivrede utvrđuje nadležni poreski organ na osnovu podataka iz katastra ili na osnovu propisa definisanih Zakonom za prihode o samostalnoj delatnosti, ukoliko su se poljoprivrednici opredelili za ovu poresku opciju (čl. 109).

Ključna institucija nadležna za vođenje evidencije o vlasništvu nad zemljištem, odnosno upisivanje nekretnina, je Republički geodetski zavod. Poljoprivrednici vlasništvo nad zemljištem registruju u lokalnim katastarskim filijalama, a na osnovu lista o vlasništvu nad zemljištem kod lokalnih poreskih organa regulišu poreske obaveze.

Obavezno socijalno osiguranje

Poljoprivrednici su dužni da plaćaju doprinose za obavezno socijalno osiguranje (Zakon o obaveznom socijalnom osiguranju, „Službeni glasnik RS“, br. 84/2004, 61/2005. i 62/2006). Oni su obavezni da uplaćuju doprinose za penzijsko i invalidsko osiguranje, kao i za zdravstveno osiguranje (članovi 7 i 8). Osnovicu doprinosa predstavlja prihod od poljoprivredne delatnosti (katastarski ili stvarni) na koji se plaća porez u skladu sa Zakonom o porezu na dohodak građana (čl. 27). Poljoprivredniku kome miruje svojstvo osiguranika poljoprivrednika u skladu sa zakonom koji uređuje penzijsko i invalidsko osiguranje, za taj period miruje i obaveza plaćanja doprinosa za obavezno penzijsko i invalidsko osiguranje (čl. 49).

25) Katastarski prihod predstavlja prihod koji je u katastru zemljišta, odnosno nepokretnosti, utvrđen za svaku posebnu jedinicu zemljišta koje se može koristiti za poljoprivrednu proizvodnju, bez obzira na to da li se na taj način i koristi (čl. 23).

26) U slučaju da se poljoprivrednik opredeli za ovu opciju, podleže oporezivanju kao i drugi građani koji obavljaju samostalnu delatnost.

Prema Zakonu o penzijsko-invalidskom osiguranju („Službeni glasnik RS“, br. 34/03), poljoprivrednici podležu obaveznom penzijskom i invalidskom osiguranju, ukoliko nisu zaposleni (čl. 10 i 13). Prema Zakonu, obavezno je osiguran nosilac poljoprivrednog domaćinstva ili jedan član domaćinstva koji se isključivo bavi poljoprivredom, dok se i drugi članovi mogu osigurati pod uslovima koje definiše Zakon. Pod domaćinstvom smatra se „zajednica života, privređivanja i trošenja prihoda ostvarenih radom njenih članova, bez obzira na srodstvo“ (čl. 13). PIO poljoprivrednika može mirovati najduže pet godina u toku osiguranja, iz objektivnih razloga (elementarne nepogode, bolest i porodijsko odsustvo), s tim što to ne može biti uzastopnih pet godina (čl. 14). Prava iz penzijsko-invalidskog osiguranja su: starosna penzija, invalidska penzija, porodična penzija, naknada pogrebnih troškova i novčana naknada za telesno oštećenje u slučaju povrede na radu ili profesionalne bolesti (čl. 18). Pravo na starosnu penziju muškarci stiču kad navršše 63 godine života i najmanje 20 godina penzijskog staža, ili kada navršše 65 godina života i najmanje 15 godina penzijskog staža, ili kad navršše 40 godina staža osiguranja i najmanje 53 godine života. Žene stiču pravo na starosnu penziju kad navršše 58 godina života i najmanje 20 godina penzijskog staža, ili kada navršše 60 godina života i najmanje 15 godina penzijskog staža, ili kada navršše 35 godina staža osiguranja a najmanje 53 godine života (čl. 19).

Pravo na porodičnu penziju mogu da ostvare i članovi porodice umrlog osiguranika: suprug/a, deca (rođena u braku ili van braka ili usvojena, pastorčad koju je osiguranik izdržavao, unučad, braća i sestre i druga deca bez roditelja, odnosno deca koja imaju roditelje koji su nesposobni za rad a koju je osiguranik izdržavao), roditelji (otac i majka, očuh i maćeha i usvojioci) koje je osiguranik izdržavao, kao i suprug/a iz razvedenog braka ako mu/joj je sudskom presudom određeno izdržavanje (čl. 27 i 28).

Žene stiču pravo na porodičnu penziju kao udovice ako su do smrti supruga navršile 48 godina života, ili ako su do smrti supruga postale nesposobne za rad, ili ako je posle smrti supruga ostalo jedno ili više dece koja imaju pravo na porodičnu penziju a udovica obavlja roditeljsku dužnost prema toj deci. Udovica koja u vreme smrti supruga nije navršila 48 godina života, stiče pravo na porodičnu penziju kad navršši 48 godina (čl. 29). Roditelji koje je preminuli osiguranik izdržavao stiču pravo na porodičnu penziju ako su nesposobni za rad i ako su u vreme smrti osiguranika imali 63 godina (muškarci), odnosno 58 godina žene (čl. 33).

Članovima šire porodice pripada pravo na porodičnu penziju ako nema članova uže porodice, a ako ih ima – samo kada porodična penzija koja pripada članovima uže porodice ne dostigne pun iznos osnova od kojeg se određuje visina porodične penzije. Članovima uže porodice smatraju se bračni drug i deca, a članovima šire porodice – roditelji, braća, sestre i druga deca bez roditelja ili sa roditeljima koji su nesposobni za rad a koje je osiguranik izdržavao (čl. 34 i 35).

Institucija nadležna za penzijsko-invalidsko osiguranje poljoprivrednika je Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje.

Zdravstveno osiguranje

Zdravstveno osiguranje regulisano je Zakonom o zdravstvenom osiguranju („Službeni glasnik RS”, br. 107/05). Poljoprivrednici koji su stariji od 18 godina, a koji ne ostvaruju zdravstvenu zaštitu na neki drugi način (kao zaposleni, preko člana porodice, penzioneri i sl.), imaju obavezu plaćanja doprinosa za zdravstveno osiguranje. Institucija nadležna za zdravstveno osiguranje je Republički zavod za zdravstveno osiguranje, a poljoprivrednici se prijavljuju na matičnu evidenciju Zavoda kod filijala prema sedištu organa nadležnog za utvrđivanje poreza na katastarski prihod od poljoprivredne delatnosti. Članovi porodice osiguranika prijavljuju se na evidenciju kod iste matične filijale (čl. 129).

Vlasništvo nad zemljištem, dakle, predstavlja ključnu osnovu za regulisanje formalnog statusa i socijalnih prava poljoprivrednika. Na osnovu vlasništva nad zemljištem, oni plaćaju katastarski porez, a na osnovu regulisanja poreske obaveze regulišu i socijalne doprinose. Uplaćivanjem socijalnih doprinosa stiču pravo na penzijsko-invalidsko i zdravstveno osiguranje. Neposedovanje imovine, pre svega zemljišta, snažno ograničava žene angažovane u poljoprivredi u okviru ekonomije domaćinstva da direktno formalizuju sopstveni status i regulišu socijalna prava. To ih pak stavlja u odnos zavisnosti prema članovima domaćinstva koji su nosioci gazdinstva i preko kojih mogu da ostvaruju socijalna prava.

Socijalna zaštita

Prema Zakonu o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana („Službeni glasnik RS”, br. 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01, 84/04 i 115/05), socijalna sigurnost „obezbeđuje se građanima koji su nesposobni za rad, a nemaju sredstva za izdržavanje, kao i građanima i po-

rođici koji svojim radom i po osnovu rada, putem srodničke obaveze izdržavanja, po osnovu imovine i imovinskih prava ili na drugi način ne mogu da obezbede dovoljna sredstva za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba“ (član 3).

Zakon predviđa sledeće oblike socijalne zaštite:

- 1) materijalno obezbeđenje,
- 2) dodatak za pomoć i negu drugog lica,
- 3) pomoć za osposobljavanje za rad,
- 4) pomoć u kuci, dnevni boravak, smeštaj u ustanovu ili smeštaj u drugu porodicu,
- 5) usluge socijalnog rada,
- 6) opremu korisnika za smeštaj u ustanovu socijalne zaštite ili drugu porodicu, i
- 7) jednokratne pomoći.

Prva tri oblika socijalne zaštite, kao i smeštaj u ustanovu socijalne zaštite, u nadležnosti su Republike, dok su ostali oblici zaštite u nadležnosti lokalnih vlasti. Pravo na materijalno obezbeđenje imaju pojedinac ili porodica koja nema prihode ili ima manji prihod od nivoa socijalne sigurnosti pod određenim uslovima definisanim ovim Zakonom. Dva važna kriterijuma koja Zakon definiše relevantna su i ograničavajuća za žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva. Prvi kriterijum predviđa da pojedinac ili porodica ne smeju imati zemljište površine iznad 0,5 ha, kao ni druge nepokretnosti izuzev stambene jedinice u kojoj žive. Drugi kriterijum predviđa da pojedinac, odnosno član porodice nije prodao, poklonio ili se odrekao prava na nasleđivanje nepokretne imovine, ili da je protekao period u kojem bi, od tržišne vrednosti nepokretne imovine koju je prodao, poklonio ili se odrekao prava na nasleđivanje, mogao obezbediti materijalno obezbeđenje (član 12).

Ipak, pravo na materijalno obezbeđenje mogu da ostvare pojedinac ili porodica koji poseduju zemljište površine iznad 0,5 ha, ukoliko ovlaste nadležni centar za socijalni rad da imovinu, odnosno deo njihove imovine proda ili izda u zakup i da se iz tih sredstava isplaćuje materijalno obezbeđenje, ili ako vlasnik imovine bez naknade u svojini Republike prenese druge nepokretnosti. Zakon predviđa da se u ovakvim slučajevima sklapa ugovor između korisnika i centra za socijalni rad, a novac se smešta na posebni račun centra (član 12a).

Poslednja Anketa o životnom standardu pokazala je da su seoska domaćinstva, posebno ona sa malim zemljišnim posedom, više izložena riziku siromaštva.

Domaćinstva u ruralnim područjima koja ne poseduju zemljište ili imaju male posede (manje od 1 hektara) suočena su sa najvećim rizikom siromaštva (oko 13%). **Ove dve grupe činile su 71% siromašnih u 2007. godini.** Rizik siromaštva smanjuje se sa povećanjem veličine poseda, tako da su domaćinstva sa posedom većim 1 hektara imala rizik siromaštva ispod proseka, a najmanji su imala domaćinstva sa posedom većim od 3 hektara (RZS, AŽS).

Pravo na dečji dodatak ostvaruje jedan od roditelja, odnosno staratelja ili hranitelja, koji je državljanin Srbije i zdravstveno osiguran. Ovo pravo roditelji uživaju za prvo četvoro dece o kojima neposredno brinu, pod uslovom da deca nisu starija od 19 godina i da se redovno školuju. Porodica i u ovom slučaju ne može posedovati nekretninu osim one u kojoj živi, kao ni više od 2 ha poljoprivrednog zemljišta. Takođe, porodica ne može posedovati novčana i druga likvidna sredstva u vrednosti većoj od iznosa 30 dečjih dodataka po članu porodice u trenutku podnošenja zahteva. Ovaj oblik socijalne zaštite reguliše se u opštinskoj, odnosno gradskoj službi dečje zaštite u mestu prebivališta roditelja.

Pravo na jednokratnu pomoć imaju lica koja se iznenada nađu u stanju socijalne potrebe, a uslove i visinu naknade određuju lokalni organi vlasti.

Zakonski okvir predstavlja normativni okvir unutar kojeg se definišu prava, obaveze i načini njihovog ostvarivanja. Institucije predstavljaju mehanizme preko kojih se ova prava i obaveze ostvaruju, a pitanje je na koji način se, pod uticajem brojnih faktora, ova prava i obaveze regulišu u praksi. Jedan od osnovnih ciljeva istraživanja o položaju žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva upravo jeste utvrđivanje realnog stanja u pogledu ekonomskog položaja, socijalnih prava, ali i odnosa u sferi privatnosti koji karakterišu ovu društvenu grupu.

**SOCIO-EKONOMSKI POLOŽAJ
ŽENA SA STATUSOM
POMAŽUĆIH ČLANOVA DOMAĆINSTVA
U RURALNIM SREDINAMA**

3. Socio-ekonomski položaj žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva u ruralnim sredinama

U cilju utvrđivanja najvažnijih karakteristika socio-ekonomskog položaja žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva i njihovih socijalnih prava, tokom aprila i maja 2008. sprovedeno je anketno istraživanje. Istraživanjem je obuhvaćeno 500 žena radnog uzrasta isključivo angažovanih u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru sopstvenog domaćinstva, iz 51 sela iz 49 opština širom Srbije.

Socio-ekonomski položaj žena analiziran je preko sledećih ključnih dimenzija:

- posedovanja imovine i sredstava za proizvodnju,
- karakteristika sadašnjih radnih aktivnosti, ali i prethodnih radnih iskustava,
- stanja u pogledu ostvarivanja ključnih socijalnih prava, pre svega na penzijsko-invalidsko i zdravstveno osiguranje, i
- podele rada i odnosa moći unutar porodične organizacije domaćinstva, odnosno u sferi privatnih odnosa i ne-tržišnog rada usmerenog na brigu o domaćinstvu i porodici.

Pored anketnog istraživanja, u okviru projekta sprovedeno je i šest fokus grupnih diskusija. Ciljevi fokus grupnih diskusija bili su da se prikupe dodatni, kvalitativni podaci, da se čuje „živa reč“ žena i njihovo viđenje sopstvenog položaja, i u realnom kontekstu razrade najvažnije dimenzije problema. Osim toga, na ovaj način su sa samom ciljnom grupom proverene početne preporuke, a ove žene direktno su informisane o osnovnim mogućnostima unapređenja njihovog sopstvenog rada i ostvarivanja socijalnih prava. Nalazi sa fokus grupnih diskusija su kvalitativni, ne mogu se generalizovati i prikazani su izdvojeno, u posebnim okvirima.

3.1. Socio-demografske karakteristike uzorka

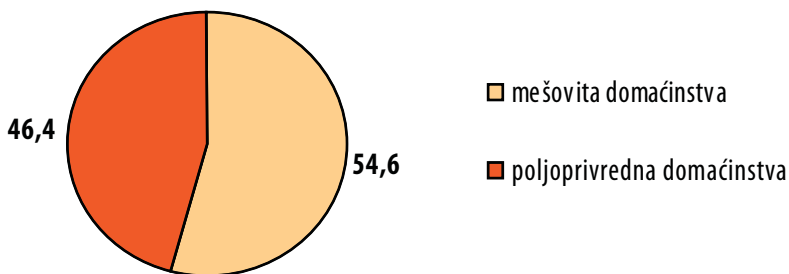
Žene iz uzorka žive i rade u domaćinstvima koja su znatno veća u odnosu na prosečnu veličinu domaćinstava u Srbiji. Dok je prosečna veličina domaćinstava u kojima žive žene iz uzorka 4,5, u Srbiji je prosečna veličina domaćinstva nešto preko 3 člana po domaćinstvu²⁷ (RZS, AŽS 2008). Takođe, značajne razlike javljaju se i u pogledu srodničke strukture domaćinstva u kojima žene iz uzorka

²⁷ U Beogradu i Vojvodini prosečna veličina domaćinstva iznosi 3 člana, u Zapadnoj Srbiji i Šumadiji 3,2, u Istočnoj Srbiji 3,1, a u Jugoistočnoj Srbiji 3,4 člana.

žive. Uočava se da u gotovo 60% slučajeva one žive u proširenim domaćinstvima, odnosno višeporodičnim domaćinstvima, što je značajno više u poređenju sa opštom populacijom u Srbiji. O socio-demografskim karakteristikama domaćinstava biće nešto više reči kasnije. Ovde je važno napomenuti da se njihov položaj profiliše u kontekstu proširene porodične organizacije koja podrazumeva i složene uloge i odnose. Obrasci odnosa iz ove porodične organizacije, odnosno iz sfere privatnosti, prenose se na organizaciju rada na gazdinstvu, definišući radni okvir žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva.

Važno je uočiti da 45,4% ispitanica živi u čisto poljoprivrednim domaćinstvima, dok ostale žive u mešovitim domaćinstvima.

Grafikon 1: Domaćinstva prema ekonomskom tipu

U velikom broju slučajeva (36,6%) u domaćinstvu ispitanice bar jedna osoba je zaposlena kao radnik, u 9% slučajeva neko iz domaćinstva zaposlen je kao službenik ili tehničar, u 4,6% slučajeva u domaćinstvu živi bar jedan zaposleni stručnjak, po 2% domaćinstava ima bar jednog preduzetnika ili samozaposlenog sa registrovanom radnjom/kancelarijom.

Žene različitih starosnih kategorija relativno su ujednačeno zastupljene u ispitivanoj kategoriji: 6% je starosti između 15 i 25 godina, 18% između 26 i 35 godina, 22% između 36 i 45 godina, 30% između 46 i 55 godina i 23% između 56 i 65.

Obrazovni profil žena iz uzorka je nepovoljan – gotovo 60% nema obrazovanje iznad osnovne škole. U poređenju sa ženama iz opšte populacije, među ovima je značajno manje onih sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem. Zbog metodoloških razloga poređenje sa podacima za opštu populaciju treba uzeti sa izvesnim oprezom.

Tabela 5: Obrazovna struktura – žene iz uzorka i žene iz opšte populacije, uporedni podaci, u %

Najviša završena škola	Žene iz uzorka	Žene iz opšte populacije
Bez osnovne škole, nezavršena osnovna škola	14,8	20,6
Završena osnovna škola	44,5	24,2
Srednja škola	37,7	43,0
Više škole i fakulteti	3,0	12,2
Ukupno	100,0	100,0

Izvor za žene iz opšte populacije: RZS, ARS, 2008.

Značajne razlike u obrazovanju među ženama javljaju se u zavisnosti od starosti, pri čemu se uočava tendencija da su mlađe žene, u dobi do 35 godine, generalno bolje obrazovane, odnosno među njima su više zastupljene žene srednjeg obrazovanja, a manje sa završenom samo osnovnom školom. Žene bez škole pojavljuju se samo u dvema najstarijim starosnim grupama.

3.2. Imovina i nasleđivanje

Vlasništvo nad pokretnom i nepokretnom imovinom, posedovanje sredstava za poljoprivrednu proizvodnju i obrasci nasleđivanja imovine predstavljaju osnovne temelje ukupnog socio-ekonomskog položaja domaćinstava na selu, pa i žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva. Rezultati istraživanja čvrsto potvrđuju ovu pretpostavku. Uzorkom su obuhvaćene aktivne žene radnog uzrasta, radno angažovane isključivo u poljoprivrednom radu u okviru domaćinstva. Osnovni nalazi pokazuju da 92% žena ima status pomažućih članova domaćinstva. Preostalih 8% predstavljaju suštinske nosioce poljoprivrednog gazdinstva na osnovu nekoliko kriterijuma: 3% žena istovremeno su vlasnice kuće i zemljišta domaćinstva kao i nosioci registrovanog gazdinstva, 2% žena prešlo je iz statusa pomažućeg člana u nosioca domaćinstva zbog gubitka muža i/ili odlaska drugih članova domaćinstva, usled čega su ostale da žive u samačkom domaćinstvu, i preostalih 3% žena su registrovani nosioci gazdinstva i suštinski upravljaju poljoprivrednom proizvodnjom na svom gazdinstvu, iako nisu vlasnice značajnije površine zemljišta u domaćinstvu. Zbog veličine ove grupe žena koje su nosioci poljoprivredne proizvodnje, sistematsko poređenje sa ženama sa statusom pomažućih članova domaćinstva neće biti moguće.

Vlasništvo nad nekretninama i automobilima

Izrazita većina domaćinstava iz uzorka živi u vlastitoj kući. Samo 6,4% domaćinstava živi u kući koja nije u vlasništvu nijednog od članova domaćinstva. Međutim, tek u 6,4% slučajeva ispitanice su samostalne vlasnice kuće u kojoj žive (gotovo 3/4 ovih žena nasledile su kuću od preminulog muža), a u 2% slučajeva vlasnice su kuće zajedno sa svojim muževima. U najvećem broju slučajeva ispitanice žive u kućama koje su u vlasništvu njihovih supruga ili drugih muških članova domaćinstva.

Tabela 6: Vlasništvo nad kućom u kojoj živi domaćinstvo ispitanice

Vlasnik/ci kuće	%
Kuća nije u vlasništvu domaćinstva	6,4
Ispitanica	6,4
Ispitanica i suprug	2,0
Ispitanica i drugi član domaćinstva	0,4
Suprug	47,5
Drugi ženski članovi domaćinstva	5,2
Drugi muški članovi domaćinstva	25,4
Ostalo/nepoznato	6,7

Disproporcija u vlasništvu nad osnovnom nepokretnošću, tek je vrh ledenog brega koji predstavlja izrazite rodne nejednakosti u posedovanju imovine u domaćinstvima u ruralnim sredinama. Oko 2% ispitanica poseduje neki drugi stambeni prostor, ili su se doselile u suprugovu kuću. Pored toga, 4,4% domaćinstava iz uzorka poseduje i poslovni prostor, ali je tek u 0,6% slučajeva taj poslovni prostor u vlasništvu ispitanice (u tri slučaja). Putnički automobil poseduje 70% domaćinstava, ali je među njima tek u 6,5% slučajeva vlasnik automobila ispitanica.

Distribucija vlasništva nad kućom odražava klasične *patrilinearne obrasce formiranja domaćinstva*, prema kojima se žene doseljavaju u kuću i domaćinstvo supruga.

Vlasništvo nad zemljištem

Zemljište je osnovni faktor proizvodnje za domaćinstva koja se bave poljoprivredom, posebno za ona koja su u svojim ekonomskim aktivnostima u potpunosti oslonjena na poljoprivrednu proizvodnju. Kao što je zakonom i definisano, vlasništvo nad zemljištem predstavlja osnovu na kojoj se formalizuje položaj poljoprivrednika i na osnovu koje se stiču prava i obaveze u vezi sa različitim oblicima socijalnog osiguranja. Zakon dopušta i mogućnost da se položaj poljoprivrednika formalizuje na osnovu uzimanja zemljišta u zakup.

Stara kuća na Zlatiboru

Izrazita većina domaćinstava iz uzorka poseduje određenu površinu zemljišta. Ipak, 10% domaćinstava ne poseduje vlastito zemljište, već ga uglavnom uzima u zakup ili dobija na korišćenje. Među domaćinstvima koja poseduju zemljište preovlađuju ona koja imaju sitan posed i posed srednje veličine.

Tabela 7: Domaćinstva prema vlasništvu nad zemljištem

Veličina zemljišnog poseda u ha	% domaćinstava
0	10,1
Do 0,5 ha	8,9
0,51–2 ha	23,1
2,1–5 ha	31,2
Preko 5 ha	26,7
Ukupno	100,0

Žene iz uzorka u najvećem broju slučajeva uopšte nisu vlasnice zemljišta koje se nalazi u posedu domaćinstva – u 84,3% slučajeva ispitanice nemaju nikakvo vlasništvo nad zemljištem. Među ženama koje poseduju određenu površinu zemljišta, preovlađuju one koje imaju sitan posed.

Kada se posmatra grupa žena koja poseduje određenu površinu zemljišta, uočava se da 40% ove grupe zapravo poseduje celokupno zemljište domaćinstva, 12,6% poseduje polovinu, 8,4% trećinu, a ostale samo manje delove zemljišnog poseda domaćinstva.

Dominantni princip patrilokalnosti – odnosno preseljenja žena u domaćinstvo muža, *praćen je izraženim odsustvom vlasništva nad zemljištem kod žena iz posmatranog uzorka.*

Vlasništvo nad sredstvima za rad

Rodne nejednakosti u pogledu imovine u domaćinstvima ispitanica iz uzorka konzistentno se uočavaju i u vlasništvu nad sredstvima za rad i proizvodnju. Istraživanjem je ispitivano vlasništvo nad različitim sredstvima koja koriste domaćinstva angažovana u poljoprivrednoj proizvodnji. Uočava se da su u domaćinstvima iz uzorka proizvodna sredstva generalno oskudna. Pored toga, sredstva za rad i objekti na poljoprivrednom gazdinstvu pretežno su u vlasništvu muških članova domaćinstva.

Tabela 8: Vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju

Sredstvo za rad/ /proizvodnju	% domaćinstava koja poseduju	% vlasnika muškaraca	% vlasnica žena ²⁸
Kombi	2,8	92,3	7,7
Kamion	7,4	100,0	0,0
Traktor	63,3	90,5	5,4
Motokultivator	32,1	94,1	3,6
Kombajn	8,5	94,6	5,4
Priključne mašine	46,7	93,7	4,1
Električni aparat za mužu	13,3	95,6	4,2
Moderna štala/svinjac	59,6	84,1	11,0
Silos	2,8	100,0	0,0
Mlin	7,2	100,0	0,0
Staklenik/plastenik	10,0	93,2	6,6
Farma živine	3,0	100,0	0,0

Žene u izrazito malom broju slučajeva poseduju sredstva za proizvodnju, što u velikoj meri odražava odnose moći u ekonomskim tržišnim aktivnostima, ali stvara i

28) Zbir procenata vlasnika muškaraca i vlasnica žena nije uvek jednak cifri 100 zato što slučajevi u kojima postoji više vlasnika, sredstvo se vodi na preminulu osobu, i slični, nisu prikazani u tabeli.

nepovoljnu osnovu za njihovo punopravno učešće u odlučivanju o poljoprivrednoj proizvodnji. Važno je napomenuti da domaćinstva čiji su nosioci žene uglavnom ne poseduju značajnija sredstva za rad, a i ono malo što poseduju (traktori, priključne mašine i motokultivatori), često je u vlasništvu muža, sina ili preminule osobe.

Imovinska nejednakost jasno se uočava u aspektu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, a ona predstavlja važnu osnovu na kojoj se uspostavlja organizacija poljoprivredne proizvodnje na porodičnom gazdinstvu.

Obrasci nasleđivanja imovine

Poreklo uočenih imovinskih nejednakosti nije bilo moguće u potpunosti i detaljno ispitati. Važan proces preko kojeg se ove nejednakosti uspostavljaju predstavlja nasleđivanje imovine. Malobrojna istraživanja ukazala su na nepravilne obrasce nasleđivanja u ruralnim sredinama na osnovu kojih žene bivaju lišene imovine (Rajković, Ljubica, 2002).

Istraživanje je potvrdilo da su patrilinarni obrasci nasleđivanja imovine, pre svega kuće i zemljišta, još značajno prisutni u ruralnim sredinama. Istraživanjem su ispitivani obrasci nasleđivanja imovine od roditelja, od muža u kategoriji udovica, ali su žene upitane i kako nameravaju da podele imovinu svoje sadašnje porodice, u nameri da se uoči u kojoj meri i same reprodukuju postojeće obrasce nasleđivanja.

Više od polovine ispitanica (55,5%) nije bilo uključeno u procese ostavine i nasleđivanja imovine od roditelja, bilo zbog toga što su im roditelji još živi ili što nije bilo imovine koja bi se raspoređivala na naslednike. Jedna petina nasledila je zemljište i/ili kuću od roditelja, dok 23% nije nasledilo ništa iako je nasleđivanja u porodici rođenja bilo.

Tabela 9: Nasledstvo od roditelja

Da li su i šta nasledile od roditelja?	%
Nije bilo nasleđivanja, roditelji su još živi	48,5
Nije bilo nasleđivanja, jer nije bilo imovine	7,0
Nasledila je zemljište	9,4
Nasledila je kuću	3,8
Nasledila je i zemljište i kuću	6,8
Nije ništa nasledila već je nasledio neko drugi	23,0
Ostalo	1,4
Ukupno	100,0

Kada se posmatra samo grupa žena koja je bila uključena u proces nasleđivanja imovine od roditelja, uočava se da čak 52% žena iz te grupe nije nasledilo ništa, jer je imovina otišla drugim naslednicima.

O obrascima nasleđivanja govori i način podele imovine roditelja. Naredna tabela pokazuje nejednakost i nepravičnost u nasleđivanju roditeljske imovine, jer kada postoje i muški i ženski naslednici, u izrazito velikom procentu slučajeva imovina u potpunosti ili pretežno biva ostavljena muškim naslednicima.

Tabela 10: Način podele nasledstva kod žena koje su bile u prilici nasleđivanja imovine od roditelja (44,5% uzorka)

Na koji način je podeljena imovina roditelja?	%
Bila je jedino dete i sve je ostalo njoj	8,5
Imovina je ravnopravno podeljena na svu decu	11,7
Sve je ostavljeno muškim, a ništa ženskim naslednicima	43,2
Većina imovine ostavljena je muškim, a manji deo ženskim naslednicima	14,6
Sve je ostavljeno ženskim a ništa muškim naslednicima	0,5
Većina imovine ostavljena je ženskim, a manji deo muškim naslednicima	0,9
Sve je ostavljeno ženskim naslednicama a nije ni bilo muških naslednika	14,6
Ostalo	6,1
Ukupno	100,0

Izuzetno je značajan podatak da je imovina roditelja podeljena na ovaj način u najvećem broju slučajeva *dogovorom naslednika, a ne testamentom ili presudom suda*. Samo u 19% slučajeva roditelji su testamentom odredili naslednike, dok je u 68% slučajeva podela imovine ishod dogovora naslednika, a u preostalim slučajevima ostavinska rasprava još je u toku. Još više zabrinjava činjenica da su upravo u slučajevima u kojima je sve ili većina imovine ostala muškim, a ništa ili manji deo ženskim naslednicama, u preko 3/4 slučajeva ovakva podela imovine ishod dogovora, u kojima se žene odriču svoje imovine u korist braće i drugih muških naslednika. *Ovo samoodricanje duboko je ukorenjeno u patrijarhalnim porodičnim obrascima, koje očigledno i same žene u velikoj meri reprodukuju.*

Ishod nasleđivanja povoljniji je po žene u slučaju podele imovine preminulog supruga. Međutim, reč je o malom broju udovica u uzorku (32), zbog čega nije statistički pouzdano zaključivati o ovim obrascima nasleđivanja, pa i podatke treba uzeti sa oprezom. Samo u šest slučajeva imovina je nepravično ostavljena muškim naslednicima na štetu ispitanice i drugih ženskih naslednica.

Kada je u pitanju podela imovine na decu ispitanica, u 23,4% slučajeva ispitanice su izjavile da će svu imovinu ili većinu imovine ostaviti muškim naslednicima. Nešto manji procenat (21%) izjavio je da će imovinu podeliti na decu podjednako bez obzira na pol, 0,8% da će svu ili većinu imovine ostaviti ženskoj deci, 4,7% će ostaviti onome ko ostane na imanju, dok u ostalim slučajevima nema dece ili imovine za nasleđivanje, ili su deca istog pola. Izgleda da je, bar u namerama ispitanica, patrijarhalni model nasleđivanja nešto blaži nego što su njihova iskustva sa nasleđivanjem imovine roditelja. Ipak, reč je samo o njihovim aktuelnim orijentacijama čije ostvarenje zavisi i od volje supruga, drugih članova porodice i domaćinstva, kao i neposrednih okolnosti u kojima će se nasleđivanje realizovati.

Dakle, patrilinearni model nasleđivanja najizraženiji je u podeli imovine roditelja, slabije izražen u nasleđivanju imovine od muža, a gotovo 1/4 ispitanica reprodukuje eksplicitno ovaj model u svojim namerama da podeli imovinu na naslednike. *U značajnoj meri žene same reprodukuju ove modele nasleđivanja imovine, u skladu sa običajnim pravom, odričući se svojih imovinskih prava, što ih uz patrilokalni model formiranja domaćinstva stavlja u nepovoljan imovinski status.*

3.3. Radni status i aktivnosti

Nepovoljno imovinsko stanje žena pomažućih članova domaćinstva, predstavlja i nepovoljnu osnovu za uključivanje u organizaciju rada u poljoprivrednim aktivnostima domaćinstva. Neposedovanje nepokretnosti i ključnih faktora proizvodnje, uz patrilokalni princip formiranja domaćinstva, stavlja ih u podređenu ulogu u organizaciji rada na gazdinstvu. Ono što suštinski razlikuje pomažuće članove domaćinstva od nosilaca poljoprivredne proizvodnje na porodičnom gazdinstvu nije samo neplaćen rad, već i druge značajne komponente: moć odlučivanja o poljoprivrednoj proizvodnji (određivanja vrste, količine, tehnologije proizvodnje, podele rada, rasporeda radnih aktivnosti), autonomija u obavljanju sopstvenih radnih zadataka u datoj podeli rada, kao i odlučivanje o raspodeli prihoda stečenih zajedničkim radom. Zapravo, neplaćen rad tek u kontekstu odlučivanja o proizvodnji i raspodeli prihoda ukazuje na meru eksploatacije pomažućih članova domaćinstva.

Pored toga, važnu determinantu organizacije poljoprivrednog rada na gazdinstvima predstavlja i sistem odnosa unutar domaćinstva. S obzirom na to da su proizvodni rad u domaćinstvu i intimni, porodični odnosi, kao i uloge u vezi sa brigom o domaćinstvu, čvrsto isprepleteni, to je u značajnoj meri ekonomska organizacija poljoprivredne proizvodnje obeležena i određena odnosima u sferi porodične organizacije.

Pošto je u slučaju žena pomažućih članova domaćinstva i tržišno orijentisan rad neplaćen, kao i kućni rad usmeren na održavanje porodice i domaćinstva, važno je napomenuti da će u ovom poglavlju biti analiziran samo proizvodni poljoprivredni, prihodovno orijentisan rad.

Registracija poljoprivrednog gazdinstva i odlučivanje o poljoprivrednoj proizvodnji

Jedan od značajnih zaključaka istraživanja predstavlja podatak da je većina domaćinstava iz uzorka pozitivno odgovorila na mere Vlade usmerene na formalizaciju poljoprivredne proizvodnje preko registracije poljoprivrednih gazdinstava. Gotovo 2/3 domaćinstava iz uzorka registrovalo je svoje poljoprivredno gazdinstvo.

Tabela 11: Registracija poljoprivrednih gazdinstava

Da li je domaćinstvo registrovalo poljoprivredno gazdinstvo?	%
Da, registrovano je	65,7
Ne, zbog male površine zemljišta	15,4
Ne, jer nije završen imovinski spor	4,6
Ne, jer nisu zainteresovani, informisani	8,8
Ostalo	5,5
Ukupno	100,0

S obzirom na to da Uredba Vlade prvenstveno predviđa da se kao nosilac gazdinstva registruje osoba koja je vlasnik zemljišta, a da su podaci o imovinskom statusu pokazali značajnu isključenost žena iz ovog vlasništva, ne čudi da su gazdinstva pretežno registrovana na muške članove gazdinstva. Kada se posmatra kategorija domaćinstava koja su registrovala poljoprivredno gazdinstvo, u 75% slučajeva gazdinstvo je registrovano na muške članove, a u 19% slučajeva na ženske.

Tabela 12: Poljoprivredna gazdinstva prema nosiocu

Nosilac poljoprivrednog gazdinstva	% registrovanih gazdinstava
Ispitanica	14,3
Suprug ispitanice	50,8
Drugi muški član gazdinstva	25,2
Druga ženska članica domaćinstva	5,1
Ostalo	4,6
Ukupno	100,0

Ukupno 45 žena registrovani su nosioci gazdinstva, pa se detaljnija statistička analiza na ovako maloj grupi ne može sprovesti. Grubi uvid u karakteristike grupe žena na koje je gazdinstvo registrovano pokazuje sledeće:

- Među njima se nalaze žene koje su već uočene kao suštinski nosioci gazdinstva, jer poseduju kuću i zemljište. Ipak, potrebno je napomenuti da u grupi žena koje su vlasnice kuće i zemljišta nisu sve registrovale poljoprivredno gazdinstvo;
- Žene koje žive u mešovitim domaćinstvima, odnosno drugi njihovi članovi, su preduzetnici ili zaposleni izvan gazdinstva; i
- Žene koje žive u čisto poljoprivrednim domaćinstvima, u većini slučajeva su udovice, razvedene i neudate.

Među domaćinstvima iz uzorka preovlađuje raznovrsna poljoprivredna proizvodnja. Samo 19% domaćinstava specijalizovano je za određenu vrstu poljoprivredne proizvodnje, 38% će zadržati raznovrsnu proizvodnju jer im to odgovara, 33% će zadržati raznovrsnu proizvodnju jer smatra da nema uslova za specijalizovanu, dok 10,5% domaćinstava planira da se u narednom periodu specijalizuje. Specijalizovana proizvodnja ukazuje na snažniju tržišnu orijentaciju, te velika zastupljenost domaćinstava sa raznovrsnom proizvodnjom i slabo izražene namere za buduću specijalizaciju ukazuju na slabu tržišnu orijentaciju, bilo zbog slabijih „preduzetničkih“ sklonosti poljoprivrednika, bilo zbog nepovoljnih uslova.

Okvir 1: Problemi u organizovanju poljoprivredne proizvodnje (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

Glavni problemi u organizaciji poljoprivredne proizvodnje na koje su učesnice fokus grupnih diskusija ukazale su:

- Nedostupnost i nepouzdanost informacija o tome šta treba proizvoditi, odnosno nepoznavanje tržišta. Definicija onoga što će se proizvoditi najčešće se oslanja na inerciju – proizvodi se ono što se tradicionalno proizvodilo u datom domaćinstvu ili datom kraju. Ili se, pak, u odlukama oslanjaju na neformalne mreže informisanja i kopiranje drugih u selu.²⁹ Nedostaju znanja o standardima, modernoj proizvodnji, kvalitetu proizvoda i sl.;
- Udaljenost tržišta predstavlja veliki problem, posebno u selima udaljenim od grada. U takvim uslovima otkupljivači lako uspostavljaju monopolski položaj, diktiraju uslove o kojima lokalni proizvođači, posebno zbog odsustva znanja i udruživanja, ne mogu da pregovaraju u svoju korist;

²⁹ Tako je, na primer, lančanom reakcijom gotovo celo selo Županjevac prešlo sa proizvodnje malina na proizvodnju kupina, da bi se zatim ispostavilo da je ova odluka bila pogrešna, jer je otkupna cena malina bila znatno viša.

- Mehanizacija je dotrajala, a uslovi za njeno obnavljanje nepovoljni. Ocenjeno je da plaćanje PDV-a na osnovna sredstva za rad (traktore i drugu opremu) predstavlja značajnu prepreku u obnavljanju mehanizacije;
- U manjem broju slučajeva učesnice su se žalile da njihova gazdinstva nisu dobila naknadu po hektaru zemljišta, dok su druga gazdinstva u istom selu dobila. Ocenile su da je ovakva nedoslednost nepravilna.

Muški članovi domaćinstva u najvećem broju gazdinstava imaju odlučujuću ulogu u planiranju poljoprivredne proizvodnje. U 68% slučajeva o poljoprivrednoj proizvodnji samostalno odlučuje suprug ispitanice ili neki drugi muški član domaćinstva. Zajedničko odlučivanje ispitanice i njenog supruga zastupljeno je u veoma malom broju slučajeva.

Tabela 13: Odlučivanje o poljoprivrednoj proizvodnji

Osoba koja donosi ključne odluke o poljoprivrednoj proizvodnji na gazdinstvu (šta i koliko će se proizvoditi)	%
Ispitanica	16,8
Suprug ispitanice	50,8
Ispitanica i njen suprug zajedno	3,5
Drugi muški član gazdinstva	17,2
Druga ženska članica domaćinstva	2,3
Više članova zajedno	9,4
Ukupno	100,0

Među ispitanicama koje su navele da upravo one imaju odlučujuću reč kada je u pitanju planiranje poljoprivredne proizvodnje, 60% istovremeno su i nosioci gazdinstva, pa je veoma verovatno da je njima u značajnoj meri prepuštena briga o poljoprivredi na gazdinstvu, pogotovo ako su muški članovi zaposleni izvan poljoprivrede. Ipak, za preostali deo ispitanica iz ove grupe teško je utvrditi zbog čega imaju odlučujuću ulogu u planiranju poljoprivredne proizvodnje, posebno u slučajevima u kojima većina njih ne poseduje lično zemljište. Pošto je u većini ovih slučajeva reč o malim gazdinstvima koja nisu registrovana, može se pretpostaviti i da je obim poljoprivredne proizvodnje mali, te da ona predstavlja dopunsku delatnost uz redovno zaposlenje pojedinih članova domaćinstva, odnosno da se poljoprivredna proizvodnja u ovim mešovitim domaćinstvima ne tretira kao glavna ekonomska aktivnost.

Radna iskustva i radni angažman žena pomažućih članova domaćinstva

Važno pitanje na koje je istraživanje trebalo da odgovori kada je u pitanju socio-ekonomski status žena pomažućih članova jeste njihovo socijalno poreklo, kao i njihov raniji socio-ekonomski položaj. Odnosno, potrebno je uočiti da li one svojim sadašnjim statusom reprodukuju položaj sopstvenih roditelja, ili su iz njega isko-račile. Veliki broj ispitanica potiče iz poljoprivrednih domaćinstava. U vreme kada su ulazile u kontigent stanovništva radnog uzrasta (15 godina starosti) u 43% slu-čajeva očevi ispitanica bili su poljoprivrednici. U 44% slučajeva očevi ispitanica u tom uzrastu bili su zaposleni manuelni radnici različitih kvalifikacija.

Više od polovine ispitanica (56%) nisu nikada bile zaposlene, svoje radne aktivnosti obavljajući isključivo u poljoprivredi. Međutim, čak 44% ispitanica je u nekom trenutku svog radnog veka bilo zaposleno izvan sopstvenog poljopri-vrednog gazdinstva. Većina ovih žena ostvarila je na taj način *značajan broj godina radnog staža*.

Tabela 14: Dužina radnog staža izvan poljoprivrednog gazdinstva

Broj godina staža iz zaposlenosti van gazdinstva	%
Do 2 godine staža	23,5
Od 2 do 10 godina staža	31,3
Od 10 do 20 godina staža	23,5
Preko 20 godina radnog staža	21,7

Ove žene uglavnom su bile zaposlene kao manuelne radnice različitih kvalifi-kacija.

Tabela 15: Zanimanje na poslednjem radnom mestu pre prelaska u poljoprivredu

Radno mesto	%
Službenice/tehničarke	19,3
VKV i KV radnice	28,9
PKV i NKV radnice	45,0
Ostalo	6,8
Ukupno	100,0

Uglavnom su bile zaposlene u industriji (35%), trgovini i ugostiteljstvu (29%), privrednim sektorima koji su tokom privatizacije i ekonomskog restrukturiranja snažno istisnuli (posebno žensku) radnu snagu. Prema podacima prikazanim u

studiji o položaju žena na tržištu rada u Srbiji, upravo su ovi privredni sektori istisnuli iz statusa zaposlenosti najveći broj žena. Kod nezaposlenih žena sa prethodnim radnim iskustvom, u 2004. godini 32,6% radilo je u prerađivačkoj industriji, 30,5% u trgovini, a gotovo 10% u ugostiteljstvu (Babović, 2007).

Izloženi podaci ukazuju na dva značajna aspekta socio-ekonomskog položaja žena iz uzorka:

- sa stanovišta međugeneracijske pokretljivosti, njihov položaj pokazuje da u velikom broju slučajeva one ostaju na istom položaju kao i njihovi roditelji, i
- sa stanovišta unutargeneracijske pokretljivosti uočava se da je značajan broj žena iskusio *silaznu društvenu pokretljivost*, odnosno da je zbog gubitka posla bio prinuđen na status pomažućeg člana domaćinstva.

Gubitak posla i ograničavanje radne aktivnosti na poljoprivredu unutar gazdinstva brojne žene koje su učestvovala u fokus grupnim diskusijama doživele su kao značajno pogoršanje socijalnog statusa. Kako će nešto kasnije biti ilustrovano i, podacima istraživanja, njihovo ponovno zapošljavanje u uslovima nepovoljnog tržišta rada gotovo je nemoguće, a zatvaranje u okviru gazdinstva dovodi do gubitka veština, socijalnih kontakata i nezavisnih izvora prihoda.

Okvir 2: Žene imaju reč – gubitak zaposlenja (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

„Naše žene su se puno zatvorile u kuće. Ostale su bez posla kao i ja. Svaka ima malu bašticu oko kuće. Tu se proizvodi ono malo da se ima u kući... Smeta mi kad bih bila samo pralja, kuvarica, šnajderka. Volim ja i da skuvam i da napravim deci neki kolač, ali volim i da dva sata dnevno budu moja. Žene ceo dan provedu u kući, među stokom, u bašti, decu šalju u prodavnicu. One su nazadovale strašno. Ne mogu ni da razgovaraju.“ (Lovćenac)

„Mnogo mi nedostaje angažman, povezivanje sa ljudima (otkad je ostala bez posla). Sada sam pomagač u kući. Svi su ukućani zaposleni. Nedostaje mi kontakt sa ljudima. Nekako sam se isključila. Smeta mi.“ (Bačka Topola)

„Kad sam bila zaposlena, puno sam radila, imala i malu decu i radila sve u kući i na zemlji. Sve sam stizala i imala sam para.“ (Donje Crniljevo)

„Žene će ovde pre otići na farmu pilića da rade za 10.000 nego da ostanu u kući. To je bolje, imaju svoj novac i onda ih i muž drugačije gleda.“ (Novo Grahovo)

Žene iz uzorka u većini slučajeva veoma su intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu. Zakon o radu predviđa da radna nedelja traje pet radnih dana, a da radni dan, po pravilu, traje osam sati (Zakon o radu, član 55). Ovaj Zakon ne primenjuje se na žene pomažuće članove domaćinstva, ali ukazuje na standarde u pogledu radnog vremena sa kojima je potrebno uporediti ovu grupu. Tek 18% žena manje od pet dana u nedelji obavlja poljoprivredne poslove, dok čak 65% to čini svih sedam dana u nedelji.

Tabela 16: Prosečan broj dana rada nedeljno u poljoprivredi u sezoni poljoprivrednih radova

Broj radnih dana u nedelji	%
Manje od pet	18,2
Pet radnih dana	6,7
Šest radnih dana	9,8
Sedam radnih dana	65,3
Ukupno	100,0

Dakle, 75% žena iz uzorka radi više od zakonom propisanih pet radnih dana u nedelji. Prema Zakonu o radu, punim radnim vremenom smatra se 40 radnih sati u toku nedelje (Zakon o radu, član 50). Istraživanje je pokazalo da više od polovine žena iz uzorka radi duže od punog radnog vremena.

Tabela 17: Dužina radnog vremena u toku nedelje u sezoni poljoprivrednih radova

Radno vreme	%
Manje od punog radnog vremena	44,8
Puno radno vreme (40 sati nedeljno)	2,3
Duže od punog radnog vremena	52,9
Ukupno	100,0

Ipak, samo 43% žena ocenjuje da su mnogo opterećene poljoprivrednim poslovima, 41% ocenjuje da je to osrednje, a 16% da su malo opterećene radom u poljoprivredi. Čak 30% žena koje rade duže od punog radnog vremena ocenjuje da su osrednje opterećene, a 3,5% da su malo opterećene radom u poljoprivredi. Njihova naviknutost da rade dugo i naporno, očigledno je njihove subjektivne percepcije pomerila iznad Zakonom propisanih standarda.

Istraživanjem je obuhvaćena i vrsta poslova koje žene obavljaju u poljoprivredi. Traženo je da navedu do pet poslova koje najčešće obavljaju i da navedu sa kim ih najčešće obavljaju. Tek 9,4% žena navelo je manje od tri vrste poljoprivrednog rada, dok je 55% žena navelo svih pet poslova. Žene najčešće obavljaju poslove u bašti i voćnjaku (43% od svih odgovora), potom poslove oko živine i stoke (32% svih odgovora), a najmanje poslove na njivi (25% svih odgovora). U najvećem broju slučajeva ove poslove žene obavljaju same, a potom sa svojim suprugom, pri čemu se razlike javljaju u zavisnosti od vrste posla. One najčešće same obavljaju poslove oko živine i stoke (41% od svih odgovora), potom poslove u bašti i/ili voćnjaku (39% svih odgovora), a na kraju poslove na njivi (35% svih odgovora). Sa svojim mužem najčešće obavljaju poslove na njivi (30%), potom u bašti i/ili voćnjaku (29%) i na kraju poslove oko živine/stoke (27%). U obavljanju ovih poslova sa drugim članovima domaćinstva, bilo da je reč o muškim ili ženskim članovima, u odgovorima ne postoje značajnije razlike (svi se kreću oko 10%). U nesrazmeri sa ovakvim oblicima obavljanja poljoprivrednih radova stoji odlučivanje o rasporedu obavljanja tih istih radova. Samo u 19% slučajeva ispitanice su tvrdile da same određuju kada će šta od poljoprivrednih poslova obavljati, dok su ostale istakle da odluke o tome najčešće donose njihovi muževi.

Tabela 18: Odlučivanje o rasporedu poljoprivrednih radova

Osoba koja donosi ključne odluke o rasporedu poljoprivrednih radova na gazdinstvu (šta će se kada raditi)	%
Ispitanica	19,0
Suprug ispitanice	48,7
Ispitanica i njen suprug zajedno	3,5
Drugi muški član gazdinstva	16,7
Druga ženska članica domaćinstva	2,4
Više članova zajedno	9,4
Ukupno	100,0

Razlika u odnosu na odlučivanje o tome šta će se proizvoditi veoma je mala. I u određivanju rasporeda rada muški članovi gazdinstva imaju glavnu reč – oni određuju rasporede rada u 65,4% slučajeva. Egalitarni model odlučivanja između supružnika javlja se i ovoga puta samo u 3,5% slučajeva.

Učesnice u fokus grupnim diskusijama u najvećem broju slučajeva izrazile su nezadovoljstvo svojim radnim uslovima. Odsustvo radnog vremena, prava na odmor i bolovanje, odsustvo ličnih prihoda i težina posla – predstavljaju ključne probleme na koje su ukazale.

Radovi u malinjaku

Okvir 3: Žene imaju reč – uslovi rada (učesnice fokus grupa)

„Kako da se osećamo zadovoljno? Što se tiče dece u redu, a što se tiče rada to ne d'o bog! Što god radiš ništa ti nije plaćeno. Da bude zadovoljan samo ko je lud. Samo goli život. Radno vreme nam se ne zna. Ne možemo ni u banju da idemo. Nemaš ni čime da odeš, a nema ni vremena. Nema nikakvih primanja.“ (Donje Crniljevo)

„Mlađe žene više rade u kući, a starije na njivi i oko stoke. Njima je dosadno napolju što rade od sunca, od znoja, umore se... Nama je dosadno u kući, više ne znaš ni šta da kuvaš, ni šta da spremaš, ni kad da pereš sudove... Nema tu neke velike razlike, sada da je nekom teže a nekom lakše, svima se smrkne ono što radiš.“ (Sirogojno)

„Mnogo smo zauzete. Mnogo posla. Odričeš se svega i eto živiš. Kažem živiš, a ne uživaš.“ (Donje Crniljevo)

Podaci ukazuju na iznenađujuće *malu autonomiju u radu žena sa statusom pomožućih članova domaćinstva*. Ne samo da *ključne odluke o vrsti i obimu poljoprivredne proizvodnje donose muškarci, već oni donose odluke i o rasporedu aktivnosti unutar uspostavljene podele rada*.

3.4. Potencijal i spremnost za radni angažman van porodičnog gazdinstva

Većina žena iz uzorka ne traži aktivno zaposlenje izvan poljoprivrednog gazdinstva. U ukupnom uzorku 74% žena izjavilo je da ne traži posao, a najčešći razlozi za to su: briga o domaćinstvu, porodici i poljoprivredi (u 25% slučajeva), nezainteresovanost za zaposlenje (13%), subjektivna procena da nemaju odgovarajuće kvalifikacije, zdravstveno stanje ili godine (13%), sumnja u to da mogu pronaći posao preko NSZ-a (10%), i eksplicitno ili implicitno neslaganje njihovih muževa da se zaposle (5,7%), dok ostale žene nisu sigurne ili pak navode neke druge razloge.

Iako prema podacima 25% žena aktivno traži posao, broj onih koje su prijavljene na evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje je veći – 37%. To znači da četvrtina žena koje su prijavljene na evidenciju NSZ-a zapravo i ne pokušava da se zaposli. Žene koje aktivno traže zaposlenje to najčešće čine preko Nacionalne službe za zapošljavanje, a potom i preko sopstvenih socijalnih mreža.

Izrazita većina žena (82,6%) nije informisana o programima aktivnog zapošljavanja Nacionalne službe za zapošljavanje, što ukazuje i na činjenicu da ove informacije nema 39% žena koje aktivno traže zaposlenje. Zamoljene da navedu programe aktivnog zapošljavanja o kojima su obaveštene, one su najčešće navele programe prekvalifikacije (za njih je čula trećina žena iz uzorka), programe samozapošljavanja i preduzetništva, i kurseve računara (njih je navelo po 31,4% žena), programe kreditiranja poljoprivrednika navelo je 29% žena, a programe podizanja sposobnosti traženja posla 16%.

Većina žena (57%) koje su obaveštene o nekom od programa aktivnog zapošljavanja tu informaciju dobila je od Nacionalne službe za zapošljavanje, 24% je za programe saznalo preko medija, 18% od ukućana, suseda ili prijatelja, a preostale (1%) od neke druge organizacije. Svega 6,5% žena učestvovalo je u nekom od programa aktivnog zapošljavanja koje je uglavnom organizovala Nacionalna služba zapošljavanja.

Spremnost na preduzetništvo i samozapošljavanje

Namera istraživanja bila je da se takođe ispituju i preduzetničke inklinacije žena pomažućih članova domaćinstva, odnosno njihova spremnost da započnu neki samostalan posao. Samo je 21% žena izjavilo da razmišlja o nekom samostalnom poslu. Interesantno je da su najvažniji motivi za pokretanje sopstvenog posla vezani za potrebu da se obezbedi sopstvena zarada ili sigurniji opstanak, odnosno bolji ekonomski položaj. Nije zanemarljiv ni broj onih koje bi pokrenule sopstveni posao zbog veće autonomije u radu.

Tabela 19: Razlozi zbog kojih žene razmišljaju o mogućnosti da započnu samostalni posao

Razlog za pokretanje sopstvenog posla	% žena koje razmišljaju
Da bi radila ono što želi	9,5
Zbog boljeg opstanka, preživljavanja	34,7
Zbog zarade	40,0
Da bi bolje iskoristila svoje veštine i znanja	6,3
Da bi mogla samostalno da odlučuje šta će da radi	5,3
Ostalo	4,2
Ukupno	100,0

Kada se motivi boljeg opstanka, preživljavanja i ostvarivanja zarade sagledaju zajedno, kao motiv ekonomske sigurnosti ili samostalnosti, uočava se izrazita većinska zastupljenost ekonomskog motiva (gotovo 3/4 žena koje razmišljaju o samostalnom poslu). Snaga ekonomskog motiva postaje jasnija, kada se ima na umu ograničen pristup finansijskim resursima domaćinstva, o čemu će nešto kasnije biti više reči.

Među ženama koje su iskazale nespremnost da se upuste u sopstveni posao, samo 15% tvrdi da im zapravo odgovara sadašnji radni angažman, dok preostale ispitanice uglavnom navode druge prepreke za odluku o otpočinjanju samostalnog posla. Najčešće se navodi nedostatak finansijskog kapitala (36%), potom nedostatak ideja, znanja i veština (15%), nepovoljni društveni uslovi (11%), starost i nepovoljno zdravstveno stanje (10%), dok nespremnost na rizik i brigu o porodici kao prepreke navodi po 3,3% žena koje ne razmišljaju o započinjanju samostalnog posla.

Kada se spremnost žena iz uzorka na započinjanje samostalnog posla uporedi sa nalazima radnih spremnosti opšte populacije iz drugih istraživanja, uočava

Proizvodi kućne radinosti (ručni radovi)

se da je ona značajno niža. Istraživanje Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu pokazalo je da je u uzorku opšte populacije 45% osoba spremno na samozaposlenost, a 35% na preduzetništvo (Bolčić, 2004:129). Žene su generalno manje spremne na ove oblike samostalnog posla nego muškarci. Dok je 38% žena iskazalo spremnost za samozaposlenost, istu spremnost iskazalo je 53% muškaraca. Istovremeno, 44% muškaraca iskazalo je spremnost na preduzetništvo, dok je to učinilo 30% žena na uzorku populacije Srbije (Babović, 2007:84).

Značajno niža stopa spremnosti na samostalan posao žena pomažućih članova u poljoprivredi ne iznenađuje, s obzirom na to da su različita istraživanja pokazala da su ove stope niže kod ranjivih grupa kojima nedostaju znanja, kao i ekonomski i socijalni kapital. Upravo su ove vrste spremnosti najizraženije kod osoba koje su već zaposlene i koje se iz već solidnog položaja na tržištu rada lakše upuštaju u samostalan posao, investirajući svoj socijalni kapital i znanje o datom tržištu, pored ekonomskog kapitala. Već pomenuto istraživanje ISIFF-a pokazalo je da je čak 58% *zaposlenih* u Srbiji spremno na samozaposlenost, a polovina ih je spremna na preduzetništvo (Bočić, 2004:129).

Rezultati istraživanja o položaju žena pomažućih članova na poljoprivrednim gazdinstvima ukazuju, međutim, na to da je spremnost ovih žena daleko veća za uključivanje u različite oblike zadrugarstva.

Spremnost na zadrugarstvo

S obzirom na to da razvoj modernog zadrugarstva predstavlja značajan faktor razvoja ruralnih sredina obeleženih sitnim poljoprivrednim posedom, oskudnim finansijskim resursima domaćinstava za krupnija tehnološka ulaganja i smanjenim mogućnostima zapošljavanja izvan poljoprivrede na aktuelnom tržištu rada – istraživanjem su ispitivane i sklonosti žena da se uključe u zadružne oblike organizacije rada. Izrazita većina žena iz uzorka nije bila uključena u zadruge (94%), dok je 4,8% žena bilo uključeno u poljoprivredne zadruge a 1,2% u nepoljoprivredne zadruge. Samo 14% žena tvrdi da je informisano o mogućnostima osnivanja zadruga, a te informacije su u najvećem broju slučajeva dobile posredstvom svojih socijalnih mreža: od komšija, prijatelja (44%) ili ukućana (17%), dok je manji broj ispitanica ove informacije saznao preko medija (16%), od NSZ-a ili neke druge organizacije (po 7,1%).

Žene iz uzorka pokazuju znatno veću spremnost da se uključe u zadruge nego da se upuste u samostalno preduzetništvo: 33% želelo bi da se uključi u poljoprivrednu zadrugu, dok bi 45% želelo da osnuje zadrugu sa drugim ženama iz sela. Većina ispitanica ima već i ideju čime bi takva zadruga trebalo da se bavi: u 37%

Rukotvorine žena iz Vojvodine

slučajeva to bi trebalo da budu zadruge tradicionalnih zanata i umeća (ručni rad, domaća radinost), u 26% slučajeva ispitanice bi želele da to bude poljoprivredna zadruga, 10% želelo bi da zadruga bude specijalizovana za cvečarstvo, a 5% za kulinarstvo. Preostale ispitanice ili nisu sigurne čime bi zadruga trebalo da se bavi, ili navode druge delatnosti.

Interesantno je da socijalne usluge nisu prepoznate kao moguća delatnost ženskih zadruga, iako bi potreba za različitim socijalnim uslugama (oblici podrške starima, briga o deci i sl.) u ruralnim sredinama sa slabim servisima socijalnih usluga trebalo da predstavljaju povoljno tržište za ženske zadruge.

Ipak, više od polovine žena iz uzorka nije spremno da se uključi u žensku zadrugu, a razlozi koje navode kao prepreke su raznovrsni. Upravo je važno uočiti ove prepreke, kako bi mere i programi promocije ženskog zadrugarstva mogli adekvatno da se profilisu i usmere na otklanjanje nekih od navedenih prepreka.

Tabela 20: Razlozi nespremnosti da se osnuje zadruga zajedno sa drugim ženama iz sela

Razlog	% žena koje nisu spremne
Nema ideja, znanja i/ili veština	18,2
Društveni uslovi nisu povoljni	14,4
Zbog starosti, lošeg zdravlja	11,1
Nema informacije šta je potrebno za osnivanje	6,3
Nema sredstava	5,2
Nespremnost na rizik	2,2
Ne zna, nije zainteresovana	17,4
Zbog loših odnosa sa drugim ženama	4,1
Odgovara im sadašnji posao	10,0
Ostalo	11,1
Ukupno	100,0

Navedeni podaci jasno ukazuju na činjenicu da veliki broj žena koje nisu spremne da se uključe u neki od oblika zadrugarstva navodi razloge koji proističu iz neinformisanosti ili subjektivne procene da ne poseduju odgovarajuće veštine i ideje. Informisanje o zadrugarstvu, obuka za odgovarajuće poslove u oblasti poljoprivredne proizvodnje (npr. cvečarstvo, ekološka proizvodnja i sl.), socijalnih usluga ili umetničkih zanata, usluga povezanih sa razvojem lokalnog turizma i sl., moglo bi značajno da promeni orijentacije žena koje u sadašnjim uslovima nisu spremne na ovu opciju.

Okvir 4: Žene imaju reč – samostalnije radne aktivnosti (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

„Svaka žena bi imala želju, ali da može nekom da proda i zaradi. Mi ne bismo mogle ništa da isporučimo od toga ovde. Daleko smo od grada. Treba veliki novac da se uloži, pa treba na tržište da se iznese, a treba i ostalo što se radi u domaćinstvu, njiva, bašta, stoka, pa bi bilo teško.“ (Županjevac)

„Meni bi odgovaralo da ja predam u zadrugu moje proizvode. To bi mogla, pored svoje bašte koju i onako pobacam pola, mogla bi malo da povećam i to da predam u zadrugu. Mogle bi na primer da se dogovorimo da predamo boraniju a neko da vozi na pijacu. Ovako nema šanse da vozim ja sama 40 km. Možda bi onda i deca prihvatila da ostanu. Ali nema niko da nas uputi.“ (Donje Crniljevo)

Za podsticanje žena pomažućih članova domaćinstva na traženje povoljnijih rešenja za obavljanje radnih aktivnosti i ekonomsko osnaživanje, potrebno je, pored informisanja o mogućnostima, raditi i na podizanju njihovih kvalifikacija i veština. Rezultati istraživanja pokazuju da žene iz uzorka generalno nedovoljno poseduju znanja i veštine koje se u savremenim uslovima smatraju važnim elementima kulturnog kapitala za obezbeđivanje boljeg položaja na tržištu rada i u sferi ekonomskih aktivnosti. Jedina značajno prisutna veština kod izrazite većine žena jesu tradicionalni ručni rad i umeće izrade rukotvorina. Ove veštine predstavljaju i vredan resurs koji treba imati u vidu kod podsticaja na zadrugarstvo ili druge oblike radnog angažovanja izvan domaćinstva.

Tabela 21: Posedovanje znanja i veština

Znanje/veština	% žena koje poseduju veštinu/znanje
Ručni rad, šivenje	84,8
Izrada umetničkih predmeta	8,6
Umeju da voze automobil	23,8
Umeju da voze traktor	25,3
Govore strani jezik	20,8
Umeju da se služe računarom	16,6

Podaci o znanjima i veštinama žena pomažućih članova domaćinstva ukazuju na slabo uključivanje u edukativne programe, te usvajanje veština koje se tradicionalno neformalno prenose među samim ženama unutar domaćinstva. Intenzivnije uključivanje u različite edukativne programe, barem mlađe seoske populacije, i posebno mlađih žena na selu, treba da bude jedna od važnih komponenti programa usmerenih na ruralni razvoj.

Okvir 5: Inicijative žena za unapređenje rada (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

Razgovori sa ženama u okviru fokus grupnih diskusija ukazali su na neke značajne probleme ali i mogućnosti unapređenja radnih aktivnosti.

Iako je većina učesnica intenzivno uključena u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu i u održavanje kuće i porodice, brojne učesnice već imaju značajna iskustva u nekim oblicima samostalnog rada. Mnoge su izrađivale rukotvorine, ručne radove i pletiva koje su prodavale, bilo samostalno ili organizovano (kao, na primer, u Sirogjnu). Pored toga, žene koje su nekada bile zaposlene, kao i žene iz pojedinih gazdinstava sa oskudnijim resursima za poljoprivrednu proizvodnju, često nastoje da diversifikuju svoje radne aktivnosti, radeći dopunski na održavanju tuđih domaćinstava (spremanje, čuvanje dece), ili obavljajući poljoprivredni rad za druge, za nadnicu. Ova iskustva mogu predstavljati dobru osnovu za unapređivanje njihovih autonomnih radnih potencijala.

Pored toga, same učesnice ocenile su da hobiji, odnosno aktivnosti koje upražnjavaju u slobodno vreme, mogu predstavljati dobar početak za neki samostalan posao. Ti hobiji se opet kreću od ručnih radova, do uzgajanja cveća, kulinartva, i sl. One su istovremeno ocenile da ove veštine i interesovanja mogu biti dobro polazište za neki nov samostalan ili dodatni posao.

Pojedine žene ocenile su da pokušaj da u okviru gazdinstva pokrenu neku svoju autonomnu delatnost u početku dovodi do negodovanja ukućana, posebno muževa, ali da kad posao počne da donosi prihode, negodovanje nestaje. Same su ocenile da bi ulazak novca u domaćinstvo kroz radne inicijative žena ne samo ekonomski osnažio celo domaćinstvo, već i njihov sopstveni položaj unutar domaćinstva.

Istovremeno, učesnice su ocenile da im nedostaju znanja, informacije i organizacija kroz koju bi mogle uspešnije da razviju ovakve autonomnije poslove. Žene iz nerazvijenijih sela, pasivnije u pogledu samostalnih radnih angažmana, ocenile su da bi bile spremne da rade sve, ako bi ih neko usmerio u smislu šta da proizvode i da ih obuču za takvu proizvodnju. Ocenile su da bi im bile potrebne žene sa izraženijim preduzetničkim ili menadžerskim sposobnostima da ih organizuju, jer bi one uglavnom više volele samo da proizvode, ali ne i da organizuju.

Učesnice su istakle da nemaju informacija o tome kako se mogu osnovati udruženja, zadruge ili mikropreduzeća, niti o organizacijama i institucijama koje daju podršku za to. Ne znaju kako se prave biznis planovi, traže krediti, i sl.

Jedna od važnih komponenti ruralnog razvoja jeste umrežavanje, udruživanje, interesno povezivanje i organizovanje stanovništva angažovanog u poljoprivrednoj proizvodnji, inače sklonog da se zatvori u relativno samodovoljnu porodičnu organizaciju rada u okviru gazdinstva. Udruživanje je višestruko značajno, jer:

- omogućava bolji protok informacija o tržištu, tehnologiji, relevantnim uslovima, propisima, dostupnim fondovima i programima, zatim razmenu iskustava i sl.,
- omogućava definisanje zajedničkih interesa i njihovu zaštitu,
- omogućava pokretanje akcija usmerenih na poboljšanje uslova rada i položaja,
- podstiče opšti nivo građanske participacije i aktivnog odnosa prema zajednici, i
- omogućava organizovanje sadržaja potrebnih za lokalni kulturni život, rekreaciju i razonodu.

Učesnice u fokus grupnim diskusijama ukazale su na brojne probleme u vezi sa socijalnim povezivanjem u ruralnim sredinama, i na aktivan odnos kako prema sopstvenom položaju, tako i prema razvoju sopstvene lokalne sredine.

Okvir 6: Problemi udruživanja i organizovanja žena u ruralnim sredinama

(nalazi sa fokus grupnih diskusija)

Učesnice su ukazale na sledeće probleme socijalnog povezivanja, udruživanja i aktiviranja žena u ruralnim sredinama:

- Žene uključene u poljoprivredni rad u gazdinstvima žale se na izolovanost, preveliku usmerenost na poljoprivredni rad i održavanje domaćinstva, i nedovoljnu socijalnu povezanost sa osobama izvan domaćinstva;
- Žene se žale na nedostatak vremena za socijalni angažman ili čak druženja izvan domaćinstva zbog prevelike opterećenosti radom;
- Kod žena iz sela Centralne Srbije, osim ove socijalne funkcije i druženja, nije iskazana svest o potrebama udruživanja koja bi omogućila bolje radne uslove, odnosno nove radne inicijative;
- Žene koje su u nekom periodu života bile zaposlene, posebno su se žalile na pasivnost i isključenost koja prati ograničenost na rad unutar gazdinstva;

- Žene iz vojvođanskih sela znatno su više istakle potrebe da se organizuju i aktiviraju, kao i da kroz forme ženskih organizacija ili zadruga pronađu povoljnija rešenja za svoj nezadovoljavajući radni status; i
- Žene se ne uključuju u udruženja poljoprivrednika. Samo je jedna učesnica fokus grupnih diskusija ukazala na značaj ovakvog udruženja, kao organizacije značajne za podršku i informisanje, a ona ujedno predstavlja i jedinu žensku članicu udruženja poljoprivrednika.

Cilj pojedinih ženskih organizacija upravo predstavlja podsticanje razvoja civilnog sektora i zadrugarstva među ženama u ruralnim sredinama. NVO „Hera“ iz Bačke Topole u svom regionu nastoji da poveže preko 40 različitih ženskih organizacija, od onih više tradicionalnih, usmerenih na ručni rad i humanitarne aktivnosti u selu, preko udruženja mlekarica i poljoprivrednica drugih profila, do modernijih oblika organizacija uključenih u lokalni razvoj, etnoturizam, etnomodu i sl. Aktivisti ove organizacije ukazali su na nesklonost žena u ruralnim sredinama, u većini slučajeva, da se ponašaju preduzetnički, koristeći na bolji način sopstvena znanja, veštine i resurse. Ukazali su na potrebu da se posebnim edukativnim programima obučavaju (naročito mlađe žene višeg obrazovanja) da preuzimaju uloge etno-menadžera ili etno-preduzetnika, povezujući lokalne ženske resurse sa širim tržištima.

**SOCIJALNA PRAVA ŽENA
SA STATUSOM POMAŽUĆIH ČLANOVA**

4. Socijalna prava žena sa statusom pomažućih članova

Mada se pojam socijalnih prava može u širem smislu shvatiti tako da obuhvati i neka od prava iz prethodnog poglavlja, kao što su pravo na rad, pravo na privatnu imovinu, obrazovanje i sl., ovde se pojam socijalnih prava koristi u užem smislu (*social welfare rights*) i obuhvata pravo na zdravstveno, penzijsko-invalidsko osiguranje, kao i prava na oblike socijalne pomoći u slučajevima kada je to potrebno.

4.1. Pristup zdravstvenoj zaštiti

Pravo na zdravstvenu zaštitu institucionalno je regulisano preko zdravstvenog osiguranja. Zakon o zdravstvenom osiguranju definiše uslove obaveznog zdravstvenog osiguranja na način koji ženama angažovanim u poljoprivrednoj proizvodnji na gazdinstvima omogućavaju da ostvaruju lično obavezno zdravstveno osiguranje ukoliko su registrovane poljoprivrednice, odnosno nosioci gazdinstva, ili da ovo osiguranje ostvaruju preko člana porodice, bilo da je reč o zaposlenom izvan poljoprivrede ili registrovanom poljoprivredniku. Opet, da bi bile registrovane poljoprivrednice, one treba da poseduju katastarski uknjiženo zemljište i plaćaju katastarski porez, što kao što su ranije pokazali rezultati istraživanja sa statusom pomažućih članova domaćinstva najčešće nije slučaj.

Rezultati istraživanja u ovom aspektu zabrinjavajući su. Čak 17,8% žena iz uzorka nema zdravstveno osiguranje – 16,6% je nekad bilo, ali sada nije zdravstveno osigurano, dok 1,2% ispitanica nikada nije ni imalo zdravstveno osiguranje. Kao najvažniji razlozi što žene nemaju zdravstveno osiguranje navedeni su: nedostatak novca za uplatu osiguranja (19%), nedostatak novca za plaćanje poreza (19%), neformalno bavljenje poljoprivredom (14%) i nespremnost ukućana da ispitanici uplaćuju osiguranje (4,8%), dok preostali odgovori ukazuju na inertnost, neznanje, i čak odsustvo ideje o važnosti posedovanja zdravstvenog osiguranja (odgovori poput „ne znam“, „zbog nemarnosti“, i sl.).

Postavlja se pitanje – kako se žene bez zdravstvenog osiguranja leče kada se za to ukaže potreba. Čak 22% žena bez zdravstvenog osiguranja se „leče same“, 57% plaća posete privatnom lekaru, a 20% plaća uslugu u državnim ambulantama i bolnicama. Može se pretpostaviti da ovakav pristup lečenju ne predstavlja zadovoljavajuću zdravstvenu zaštitu ovog dela populacije. Prilikom subjektivne ocene sopstvenog zdravstvenog stanja 15,7% žena iz ove grupe ocenilo

je svoje zdravlje kao loše ili veoma loše, 32,6% boluje od neke hronične bolesti, a 17% je zbog bolesti u poslednjih 6 meseci bilo sprečeno da obavlja poslove. Čak 43% ovih žena ne zna na koji način može da ostvari pravo na zdravstveno osiguranje, a preostalih 57% ima informacije o njemu, ali ne uspeva i da ga sebi obezbedi.

Žene koje nemaju zdravstveno osiguranje ne razlikuju se značajno od ostalih žena niti u pogledu zastupljenosti hroničnih bolesti, niti u pogledu subjektivne ocene zdravlja. Nešto više od trećine žena iz celog uzorka (34,3%) boluje od neke hronične bolesti – najčešće kardiovaskularne. Pri subjektivnoj oceni zdravstvenog stanje, 16,6% žena iz celog uzorka ocenjuje svoje zdravlje kao loše ili veoma loše, 45,8% kao osrednje, a 37,6% kao dobro ili veoma dobro.

Ako se posmatraju načini na koje žene koje poseduju zdravstveno osiguranje regulišu to pravo, uočava se da u najvećem broju slučajeva to čine preko svog supruga. Kada preko sopstvenog statusa regulišu zdravstveno osiguranje, to češće čine na osnovu statusa nezaposlenosti koji obezbeđuju prijavljivanjem kod NSZ-a, nego na osnovu registrovane poljoprivredne delatnosti.

Tabela 22: Način ostvarivanja prava na zdravstveno osiguranje

Osnov na kojem ostvaruju zdravstveno osiguranje	% žena koje imaju zdravstveno osiguranje
Preko svog supruga	53,9
Lično, kao registrovana poljoprivrednica	9,1
Lično, kao registrovana nezaposlena osoba	16,4
Preko drugog muškog člana porodice	4,1
Preko druge ženske članice porodice	0,6
Ostalo	15,9
Ukupno	100,0

U celom uzorku, 27% žena nije obavešteno o tome na koji način može da ostvari pravo na zdravstveno osiguranje. Žene koje su obaveštene o načinima ostvarivanja zdravstvenog osiguranja, te informacije su u najvećem broju slučajeva dobile od Nacionalne službe za zapošljavanje i ukućana.

Tabela 23: Izvori informisanja o mogućnostima ostvarivanja zdravstvenog osiguranja

Izvor	% žena koje su informisane o zdravstvenom osiguranju
Nacionalna služba za zapošljavanje	26,4
Ukućani	26,4
Prijatelji, poznanici, rođaci	6,7
Centar za socijalni rad	12,9
Republički zavod za zdravstveno osiguranje	12,1
Opštinska administracija	5,9
Mediji	7,9
Ostalo	1,7
Ukupno	100,0

Činjenica da čak 17% žena iz uzorka nema zdravstveno osiguranje zabrinjavajuća je. Iako poređenja treba uzeti sa oprezom, poslednja Anкета o životnom standardu pokazala je da u opštoj populaciji Srbije 6% stanovnika nema zdravstveno osiguranje (RZS, AŽS, 2008). To ukazuje da je odsustvo zdravstvenog osiguranja u kategoriji žena pomažućih članova domaćinstva zastupljeno značajno iznad proseka za opštu populaciju. Rezultati Ankete o životnom standardu pokazali su da sledeće grupe beleže učešće osoba bez zdravstvenog osiguranja veće od proseka za Srbiju: stanovnici ruralnih sredina (10%), stanovnici ispod linije siromaštva (14%), Romi (17%) i nezaposleni (11%). Žene angažovane u poljoprivrednim gazdinstvima kao pomažući članovi *time se svrstavaju u red marginalizovanih društvenih grupa u aspektu obuhvaćenosti zdravstvenim osiguranjem*.

4.2. Pravo na penzijsko-invalidsko osiguranje

Prema Zakonu o penzijsko-invalidskom osiguranju, žene angažovane u poljoprivrednim gazdinstvima mogu ovo pravo da ostvare ukoliko imaju registrovanu poljoprivrednu delatnost, ili ako odgovarajući srodnik u domaćinstvu ima registrovanu poljoprivrednu delatnost, na osnovu čega kao članovi porodice mogu da regulišu ovo pravo. Žene iz uzorka znatno su manje informisane o penzijsko-invalidskom osiguranju nego o zdravstvenom. Čak 44% nije obavешteno na koji način može da reguliše ovo socijalno pravo. One koje su informisane o mogućnostima ostvarivanja penzijsko-invalidskog osiguranja informacije su najčešće dobile od neke državne institucije.

Tabela 24: Izvori informisanja o mogućnostima ostvarivanja penzijsko-invalidskog osiguranja

Izvor	% žena koje su informisane o PIO
Nacionalna služba za zapošljavanje	13,9
Ukućani	24,1
Prijatelji, poznanici, rođaci	14,2
Centar za socijalni rad	10,9
Republički fond PIO	14,2
Opštinska administracija	8,0
Mediji	10,9
Ostalo	3,8
Ukupno	100,0

Ranije je nagovešteno da je istraživanjem obuhvaćen i izvestan broj žena koje su već ostvarile pravo na penziju, ali su i dalje angažovane u poljoprivrednoj proizvodnji na sopstvenom gazdinstvu kao pomažući članovi domaćinstva. One su u uzorak uključene zbog činjenice da suštinski aktivno obavljaju rad pod istim uslovima kao i žene koje nisu ostvarile penziju i kojima je status pomažućih članova jedini status, kao i zbog činjenice da način na koji su ostvarile penziju predstavlja značajan podatak koji treba ustanoviti. U celom uzorku 13% žena ostvarilo je penziju. Polovina ovih žena ostvarila je porodičnu penziju (najčešće preko muža, a potom preko drugog člana porodice), četvrtina je ostvarila poljoprivrednu penziju, a 18% invalidsku (ostalih 7% nisu precizirale vrstu penzije). Dakle, uočava se da se penzija dvostruko češće ostvaruje preko supruge ili drugog člana porodice nego na osnovu ličnog PIO osiguranja.

Rezultati istraživanja pokazuju da je stanje u pogledu ostvarivanja prava na penzijsko-invalidsko osiguranje žena iz uzorka krajnje nepovoljno, s obzirom na to da izrazito mali procenat uplaćuje ovo osiguranje – tek nešto više od 7%.

Tabela 25: Žene prema ostvarivanju prava na PIO (bez onih koje već primaju neku penziju)

Da li uplaćuju penzijsko-invalidsko osiguranje?	%
Ne uplaćuju i nikad nisu ni uplaćivale	66,1
Ranije su uplaćivale ali sada više ne uplaćuju	26,8
Upaćuju državno PIO	6,4
Upaćuju privatno PIO	0,7
Ukupno	100,0

Kao najčešći razlog što ne uplaćuju penzijsko-invalidsko osiguranje javlja se nedostatak novca. Čak 75% žena koje ne uplaćuju penzijsko-invalidsko osiguranje navelo je da nema novaca za to, 14% da ne zna kako bi mogle da regulišu svoje PIO, dok je 5% navelo da nema zakonskih osnova jer poljoprivredna delatnost gazdinstva nije registrovana.

Žene koje uplaćuju PIO, ovo pravo najčešće ostvaruju preko svog muža (u 42% slučajeva), potom preko sopstvene registrovane poljoprivredne delatnosti (29%), i na kraju preko drugog člana porodice (23%).

4.3. Socijalna zaštita

Pažnja istraživanja usmerena je na samo tri glavna oblika materijalne pomoći, tj. na zastupljenost dečjeg dodatka, materijalnog obezbeđenja porodice i jednokratne pomoći koja se na nivou opštine dodeljuje ugroženim domaćinstvima. Rezultati pokazuju da su domaćinstva, odnosno porodice žena iz uzorka, veoma malo uključena u ove oblike socijalne zaštite, te da 11% domaćinstava iz uzorka prima dečiji dodatak, dok nijedno domaćinstvo ne prima materijalno obezbeđenje porodice, niti je primalo jednokratne oblike socijalne pomoći od opštine. Važno je napomenuti da je u poređenju sa opštom populacijom Srbije u domaćinstvima iz uzorka zastupljenost dečjeg dodatka nešto viša. Prema podacima Ministarstva za rad i socijalnu politiku, u 2007. godini dečji dodatak je u Srbiji primalo 8,2% građana. U istom periodu materijalno obezbeđenje porodice primalo je 1,4% porodica u Srbiji.

Na osnovu dostupnih podataka ne može se zaključiti da li je nisko prisustvo navedenih oblika materijalne zaštite posledica bar minimalno zadovoljavajućeg materijalnog stanja ispitivanih domaćinstava ili eventualnih zakonskih ograničenja i komplikovanih procedura zbog kojih ova domaćinstva ne uspevaju da ostvare pravo na navedene oblike socijalne zaštite. Ovom problemu, kao i dostupnosti drugih oblika socijalne zaštite u ruralnim sredinama, trebalo bi posvetiti posebnu pažnju u posebnim istraživanjima.

Učesnice u fokus grupama istakle su da se u poređenju sa zaposlenima osećaju diskriminisano u pogledu ostvarivanja brojnih prava, a posebno socijalnih. Nisu im dostupni kvalitetna zdravstvena zaštita niti lekovi, nemaju službe podrške poput obdaništa, socijalnih usluga za stare ili osobe sa invaliditetom, i slično.

Okvir 7: Žene imaju reč – ugrožena prava (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

„Naše žene nisu prijavljene kao radnice, nemaju prava na trudničko, ni porođiljsko odsustvo. Žene koje su zaposlene imaju pravo na održavanje trudnoće, a žene na selu ne. Zato se i manje odlučuju na rađanje. Ima slučajeva kada žene moraju da održavaju trudnoću pa ne mogu da rade. Posebno što su u pitanju teški fizički poslovi. Tada je potrebno plaćati osobu koja je zamenjuje u radu, a to je veliki trošak.“ (Bačka Topola)

„Ja sam domaćica, pa me brine šta kad ostarimo. Svi koji su zaposleni dobijaju penziju. Čula sam da u Švedskoj domaćice dobijaju penziju. (Na pitanje da li je domaćica ili zaposlena, odgovara) ... Doma... i domaćica sam i radim na njivi i vozim traktor.“ (Mol)

„Ne plaća niko (PIO osiguranje). Plaćala sam 6 godina. Više ne plaćamo. Ne plaća ni nosilac (gazdinstva). Ne može se... 130.000 treba da platim, nemam. Moj svekar je plaćao redovno, pre godinu dana je predao (zahtev za penziju), a još nije dobio. A to je malo, 6–7 hiljada. I kome da se obratiš ti? Kad odeš gledaju te belo. Gledaju nas kad odemo negde... bilo gde da odeš, gledaju te belo.“ (Donje Crniljevo)

„Odakle da se uplati penzija kad ne mogu da kupim ni džak brašna?“ (Trnava)

„Dok možeš da radiš moći ćeš da živiš. Kad više ne možeš da radiš, nećeš moći ni da živiš.“ (Donje Crniljevo)

Opisano stanje u pogledu regulisanja osnovnih socijalnih prava, koja su pritom zakonom definisana kroz oblike obaveznog osiguranja, krajnje zabrinjava. Značajan broj žena nema zdravstveno osiguranje, što dovodi u pitanje njihovu elementarnu zdravstvenu zaštitu, a *dve trećine ne uplaćuje penzijsko-invalidsko osiguranje, čime ostaju potpuno nezaštićene u slučaju povreda i invaliditeta, a materijalnu zbrinutost u starosti mogu da temelje isključivo na nekom obliku porodične penzije* ukoliko nadžive svog supruga ili drugog člana porodice na osnovu čijeg izdržavanja stiču ovo pravo.

**POLOŽAJ ŽENA U DOMAĆINSTVU
I NJIHOVI ŽIVOTNI STILOVI**

5. Položaj žena u domaćinstvu i njihovi životni stilovi

Slika o socijalnom položaju i socijalnim pravima žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva ne može biti potpuna bez uvida u njihov položaj i uloge unutar domaćinstva. Njihov radni i privatni život u ovakvoj organizaciji tesno se prepliću, a odnosi moći preslikavaju iz jedne sfere u drugu.

Kao što je ranije istaknuto, žene iz uzorka žive u domaćinstvima većim od prosečnih domaćinstava u Srbiji, ali i složenijim prema unutrašnjoj srodničkoj strukturi.

Tabela 26: Srodnička struktura domaćinstava – uporedni podaci za uzorak i opštu populaciju Srbije (u %)

Tip domaćinstva	Uzorak opšte populacije	Uzorak žena pomažućih članova
Samačka	10,4	2,6
Bračni par bez dece	24,5	9,2
Nuklearne porodice	31,7	29,0
Proširena domaćinstva	30,0	59,2
Nesrodnička, ostala	3,4	–
Ukupno	100,0	100,0

Izvor za opštu populaciju: Milić, Anđelka, 2004:321–324.

Samačka domaćinstva su u razvijenim društvima sveta u izrazitom porastu, pre svega zbog porasta celibatera, povećanja prosečnih godina pri stupanju u brak i sl. (Milić, 2004:321). Međutim, u samačkim domaćinstvima žena angažovanih u poljoprivredi u okviru domaćinstva pretežno žive starije žene, udovice. Bračni parovi bez dece takođe su značajno manje zastupljeni u uzorku iz ovog istraživanja nego u opštoj populaciji, dok se najmanja razlika javlja kod domaćinstava koja predstavljaju nuklearne porodice, odnosno roditelja ili bračni par sa decom. Prema bračnom statusu, većina žena je udata (86%), potom slede udovice sa 7%, dok su neudate, razvedene i žene koje žive u vanbračnim zajednicama nisko zastupljene.

Porodična struktura i organizacija domaćinstva predstavljaju osnovni okvir unutar kojeg se uređuju odnosi članova kako u sferi privatnosti, tako i u ekonomskoj organizaciji rada na gazdinstvu. Poglavlje o položaju u sferi poljoprivredne proizvodnje, odnosno prihodovnih aktivnosti, pokazalo je neravnopravan položaj žene u ekonomskoj organizaciji rada na gazdinstvu.

U ovom poglavlju analiziraju se odnosi u sferi porodične organizacije i održavanja domaćinstva. Cilj je da se ustanovi kako se uspostavljaju odnosi moći i dodeljuju

uloge u vezi sa reprodukcijom domaćinstva, kakvi kulturni modeli i vrednosni sistemi oblikuju postojeće odnose i uloge, i napokon, kako izgledaju stilovi života ispitivanih žena, u datom kontekstu. S obzirom na to da žene rade na porodičnom gazdinstvu kao neplaćena radna snaga, pre svega se postavlja pitanje – u kojoj meri i na koji način imaju pristup finansijskim resursima domaćinstva.

5.1. Pristup finansijskim resursima

Upravljanje novcem u domaćinstvu predstavlja jedan od važnih pokazatelja odnosa moći. Autori koji su se posebno bavili ovim aspektom odnosa u domaćinstvu, uočili su da se često razdvajaju strateška i operativna funkcija upravljanja kućnim budžetom. Prva se odnosi na ključnu kontrolu nad novcem u domaćinstvu, koja se ispoljava u donošenju strateških odluka kako će se novac rasporediti, dok druga predstavlja raspolaganje novcem na tekućoj osnovi i u okvirima strateški postavljenih ciljeva i principa (Vogler, u: Anderson et al., 1994:227–228). Na osnovu rezultata empirijskih istraživanja, autorka je uočila da, za razliku od ranijih perioda u kojima je muškarac najčešće bio jedini zaposlen i u potpunosti nosio obe funkcije, te ženi dnevno davao novac za potrošnju i/ili džeparac – u savremenim društvima često dve različite osobe nose ove funkcije upravljanja budžetom. U savremenim domaćinstvima koja počivaju na neravnopravnim odnosima među parovima, najčešći obrazac podele uloga u upravljanju kućnim budžetom predstavlja prepuštanje operativne funkcije ženi i zadržavanje strateške uloge u rukama muškarca. Važno je pomenuti, da je u kontekstu društva Velike Britanije autorka istovremeno uočila značajan porast broja domaćinstava u kojima se javlja demokratski model upravljanja kućnim budžetom, po kojem partneri dele i strateške i operativne funkcije upravljanja budžetom.

U domaćinstvima iz uzorka izrazito preovlađuju centralizovani budžeti, odnosno novac od svih prihoda sliva se u jednu kasu, bilo da je reč o jednom fizičkom mestu na kojem se novac drži, jednom bankovnom računu, ili se prosto nalazi pod kontrolom jedne osobe iz domaćinstva. Čak 79% domaćinstava svoje finansije uređuje po sistemu centralizovanih budžeta, u 8% domaćinstava članovi samo deo novca daju u zajedničku kasu, dok deo zadržavaju za sebe, a u 13% domaćinstava svako svoj novac zadržava za sebe, ali postoji dogovor o tome ko šta plaća. Dominantni model centralizovanih budžeta odslkava i centralizovane, odnosno hijerarhijske odnose moći u domaćinstvu, uprkos činjenici da su ova domaćinstva u većini slučajeva višeporodična, odnosno proširena domaćinstva sa složenim odnosima unutar i između porodičnih nukleusa. Operativno upravljanje novcem, u svakodnevnoj potrošnji u domaćinstvima iz uzorka, u većem broju slučajeva prepušteno je ženama u odnosu na muškarce.

Tabela 27: Raspodavanje novcem u svakodnevnoj potrošnji (izvršno upravljanje budžetom)

Ko raspoređuje novac za svakodnevnu potrošnju?	%
Ispitanica	44,5
Suprug ispitanice	29,4
Druge ženske članice domaćinstva	3,8
Drugi muški članovi domaćinstva	9,9
Zajedno ispitanica i njen suprug	3,2
Zajedno više članova domaćinstva	7,5
Ostalo	1,7
Ukupno	100,0

Uočava se da je zajedničko odlučivanje supružnika ili više članova domaćinstva o svakodnevnoj raspodeli novca prisutno samo u 11% slučajeva. Međutim, slika je obrnuta kada je u pitanju strateško upravljanje novcem domaćinstva.

Tabela 28: Strateško odlučivanje o raspodeli novca

Ko donosi strateške odluke o budžetu?	%
Ispitanica	16,1
Suprug ispitanice	48,6
Druge ženske članice domaćinstva	1,6
Drugi muški članovi domaćinstva	15,8
Zajedno ispitanica i njen suprug	5,3
Zajedno više članova domaćinstva	12,0
Ostalo	0,6
Ukupno	100,0

Žene donose ključne odluke o raspoređivanju novca u 17,7% slučajeva, dok muškarci to čine u 64,4% domaćinstava. Interesantno je ove podatke uporediti sa podacima za opštu populaciju iz već citiranog istraživanja ISIFF-a. Iako podaci nisu u potpunosti uporedivi u kategorijama zajedničkog odlučivanja, oni se mogu uporediti po tipu budžeta i po učešću muškaraca i žena u operativnim, odnosno strateškim odlukama o raspodeli budžeta domaćinstva. U uzorku opšte populacije zastupljenost centralizovanih budžeta iznosi 79% i identična je njihovom učešću u uzorku žena pomažućih članova (Babović, 2007:128–129). Raspodela novca za svakodnevnu potrošnju u uzorku opšte populacije gotovo je ista kao i u uzorku žena pomažućih članova: u opštoj populaciji ovaj vid raspoređivanja novca prepušten je ženama u 46% slučajeva, a u uzorku žena na poljoprivrednim gazdinstvima u 48%. Međutim, značajna razli-

ka između ova dva uzorka javlja se u strateškom odlučivanju o raspodeli novca. U opštoj populaciji ove odluke su u polovini domaćinstava u rukama muškaraca, dok u domaćinstvima iz uzorka žena pomažućih članova muškarci imaju stratešku kontrolu nad novcem u 64% slučajeva.

Postavlja se pitanje – kako u ovakvim uslovima žene dolaze do novca kada im je potreban za neke lične troškove? Gotovo polovina žena iz uzorka (47,8%) traži novac od svog muža, 33% ima sopstvene fondove iz kojih uzima novac za ovakve prilike, 10% uzima iz zajedničke kase, dok ostale uzimaju novac od drugih ukućana (češće muških nego ženskih). Žene koje su navele da imaju sopstveni fond za ovakve prilike, taj novac najčešće obezbeđuju od prodaje poljoprivrednih proizvoda ili plaćenim radom u drugim gazdinstvima.

Učesnice u fokus grupnim diskusijama ukazale su na osobenosti finansijskih problema: odsustvo nezavisnih prihoda, oskudnost prihoda u domaćinstvu, ograničen pristup novcu u domaćinstvu, nemogućnost da imaju potrošački status kao zaposleni i kao nosioci domaćinstva – pojedine banke daju kreditne kartice samo nosiocima domaćinstva, a potrošački krediti često ostaju nedostupni za žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva.

Okvir 8: Žene imaju reč: pristup novcu i finansijski problemi (nalazi sa fokus grupnih diskusija)

„Ja kao nosilac poljoprivrednog gazdinstva, to je moj posao, ja tu radim, to je moja plata, ja to zaradim na pijaci. Sad, ja hoću da kupim već mašinu, ulazim u prodavnicu. Tražim da kupim već mašinu na 10 meseci, pitaju me gde radim, ja im kažem na svom gazdinstvu, na svom imanju, a oni kažu da ne može. Zašto ne mogu? Neka nastavnica isto završila fakultet kao ja, isto prima platu kao ja, moj novac isto vredi kao njen, zašto ona može a ja ne mogu?“ (Mol)

(Od koga traže novac kad im je potreban?) „Od muža, ako ima. Mali crni fond postoji, ali to je malo, ne možeš da kupiš nešto veliko.“ (Donje Crniljevo)

„Ja žalim što nisam radila. To jedino. Žao mi je što nisam radila, što nemam svoj dinar. Ti ljudi na selu ne misle da li ženi nešto treba, oni samo gledaju nešto u kući u domaćinstvu da treba da se radi. Ne bi ti ja mogla sad da idem da kupim bluzu ili cipele. Prvo mora sve da se kupi za kuću.“ (Zlakusa)

„Ako sam ja svesna da sam ja dužna za ovo i da sam ja dužna za ono, onda neću ni da tražim. Dok sve platimo, ne ostane ništa. Nema ništa, trpi, čuti.“ (Donje Crniljevo)

Fokus grupa

Ovakav pristup novcu domaćinstva ukazuje na značajnu uskraćenost žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva u pristupu novčanim resursima domaćinstva. Štaviše, *njihov ograničen pristup novcu u čijem su sticanju učestvovalе intenzivnim radom*, kako je pokazalo poglavlje o radnim aktivnostima, *predstavlja istovremeno i direktnu meru eksploatacije*.

5.2. Odlučivanje o pitanjima u vezi sa kućom i obavljanjem kućnih poslova

Dok u većini domaćinstava muškarci imaju dominantnu moć u odlučivanju o poljoprivrednoj proizvodnji, vrsti i obimu proizvodnje i rasporedu rada članova u poljoprivrednim aktivnostima, dok zadržavaju stratešku kontrolu nad finansijskim resursima domaćinstva, ženama se u značajnijoj meri prepuštaju odluke koje se odnose na kućna i porodična pitanja, ali i obavljanje kućnih poslova.

Iako se u domaćinstvima iz uzorka ženama češće prepuštaju odluke o uređenju stambenog prostora, o podeli prostorija među članovima domaćinstva, o određivanju namene korišćenja prostorija (recimo: gde sme da se jede, gde se primaju gosti, gde se igra i sl.), zatim izbor dodatnih aktivnosti dece i sl. – uoča-

va se da je u ovim aspektima života u domaćinstvu u značajnijoj meri prisutno i zajedničko odlučivanje više članova, odnosno dogovaranje.

Tabela 29: Odluke o kućnim i porodičnim pitanjima

Predmet odlučivanja	Ko najčešće odlučuje (u %) ³⁰		
	Žene	Muškarci	Zajedno
Preuređenje stambenog prostora	50	20	30
Podela prostora na članove domaćinstva	43	16	38
Način korišćenja prostorija ³¹	47	14	36
Način provođenja godišnjeg odmora	22	19	30
Školovanje dece	38	18	37
Dodatne aktivnosti dece	42	16	34

Međutim, kada je reč o obavljanju kućnih poslova u vezi sa održavanjem domaćinstva ili brigom o deci i starima, uočava se izraziti patrijarhalni model podele rada u domaćinstvu, po kojem gotovo sav kućni rad obavljaju žene.

Tabela 30: Obavljanje kućnih poslova – domaćinstva iz uzorka

Vrsta kućnog posla	Ko ga najčešće obavlja (u %) ³²		
	Žene	Muškarci	Zajedno
Kuvanje	98	1	1
Pranje sudova i veša	97	1	2
Čišćenje, spremanje kuće	96	2	2
Peglanje veša	97	1	2
Briga o maloj deci	93	4	3
Kontrola školskih obaveza dece	89	8	3
Briga o starima	88	6	6

Kada se podaci o podeli kućnog rada iz ovog istraživanja uporede sa podacima iz istraživanja ISIFF-a na reprezentativnom nacionalnom uzorku, uočava se da je patrijarhalni model izraženiji u seoskim domaćinstvima, mada i opšti uzorak pokazuje veoma izražen patrijarhalni model podele kućnog rada.

30) Procenti redova ne daju uvek zbir 100 pošto odgovori pod „ostalo“ nisu prikazani (npr. „deca odlučuju sama“, „ne idemo na letovanje“ i sl.).

31) Reč je o određivanju namena prostorija: u kojim prostorijama se može obedovati, u kojima se mogu primiti gosti, u kojima se igra, i sl.

32) Procenti redova ne daju uvek zbir 100 pošto odgovori pod „ostalo“ nisu prikazani.

Tabela 31: Raspodela kućnih poslova – nacionalni uzorak (u %)

Vrsta kućnog posla	Obavljaju ga žene	Obavljaju ga muškarci	Obavljaju ga zajedno	Ostalo
Kuvanje	80,9	2,6	6,0	10,4
Pranje	80,0	2,8	7,1	10,1
Čišćenje	75,9	3,4	9,7	10,9
Peglanje	80,5	2,6	5,8	11,1
Nega male dece	72,9	2,6	20,8	3,8
Briga o školskim obavezama	72,2	9,3	14,1	4,4

Izvor: Babović, 2005:148

Imajući u vidu težinu poljoprivrednog rada koji obavljaju žene iz uzorka, kao i činjenicu da više od polovine žena radi u poljoprivredi duže od prosečnog radnog vremena, a da istovremeno obavlja gotovo sve kućne poslove, onda je jasno da je svakodnevni život ovih žena obeležen izuzetnim radnim opterećenjem. Međutim, važno je uočiti da su patrijarhalni vrednosni sistemi koji reprodukuju radne uloge kako u prihodovnom radu domaćinstva, tako i u kućnom radu usmerenom na održavanje domaćinstva, prisutni kod velikog broja žena iz uzorka.

Tabela 32: Slaganje sa stavovima koji iskazuju patrijarhalnu vrednosnu orijentaciju, u %

Slaganje	Stav	
	„Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“	„Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama“
Uopšte se ne slažem	10,0	6,8
Delimično se ne slažem	21,7	18,3
Niti se slažem niti se ne slažem	6,6	9,0
Delimično se slažem	34,7	39,2
U potpunosti se slažem	26,9	26,7
Ukupno	100,0	100,0

Čak 72% žena delimično se ili potpuno slaže sa stavom da je, kada je samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije da to bude muškarac nego žena. Pripisivanje muškarcima uloga u sferi javnosti a ženama u sferi privatnosti, spada u jednu od bazičnih vrednosti patrijarhalnosti u pogledu dodeljivanja radnih uloga. Sa drugim stavom se delimično ili u potpunosti slaže 66% žena, što takođe ukazuje na prihvatanje patrijarhalne vrednosne orijentacije da briga o domaćinstvu spada u domen ženske odgovornosti.

5.3. Slobodno vreme

Slobodno vreme, odnosno vreme izvan rada u poljoprivredi i kućnog rada, žene iz uzorka provode pretežno u pasivnim oblicima zabave i odmora, i u druženjima. Omiljena aktivnost u slobodno vreme za više od 2/3 žena je gledanje televizijskog programa, koje se smatra pasivnim oblikom provođenja dokolice. Iza ove aktivnosti sledi druženje sa prijateljima i susedima, zatim odmor, izrada rukotvorina, pa opet aktivnosti u vezi sa ulepšavanjem doma i negovanjem cveća, ovoga puta kroz formu odabrane hobi-aktivnosti. Veoma je zanimljivo da nešto veći broj žena radije igra kompjuterske igrice nego što priprema kulinarske specijalitete, mada su obe aktivnosti izrazito malo zastupljene.

Tabela 33: Omiljene aktivnosti u slobodno vreme

Vrsta aktivnosti	% slučajeva ³³
Gledanje televizijskog programa	67,7
Šetnja	22,5
Spavanje, leškarenje, dremanje	36,1
Čitanje novina	11,4
Druženje sa prijateljima ili susedima	52,4
Druženje sa rodbinom	13,1
Odlazak u pozorište	0,6
Šoping	4,2
Bavljenje sportom ili rekreacijom	1,8
Posećivanje kafana	0,2
Čitanje knjiga	11,2
Izlazak u kafić	2,8
Uređivanje i ulepšavanje doma, nega cveća	18,7
Ručni rad, aktivnosti „uradi sam“	24,9
Izlazak u diskoteku ili klub	0,2
Dodatno obrazovanje ili usavršavanje	0,2
Priprema kulinarskih specijaliteta	2,8
Pecanje	0,2
Izleti u prirodu ili u druge gradove	1,6
Gledanje filmova na videu, DVD-u ili računaru	1,6
Igranje kompjuterskih igrica	3,0

Postoji mali broj istraživanja o slobodnom vremenu i stilovima života seoske populacije sa kojima bi se rezultati ovog istraživanja mogli uporediti. Jedno pak,

33) Reč je o višestrukim odgovorima (ispitanice su mogle da navedu do tri omiljene aktivnosti), pa zbir prelazi 100%.

Drvena seoska crkva

davno istraživanje Instituta za društvene nauke, sprovedeno još 1977. godine, pokazalo je da poljoprivrednike odlikuje tradicionalni stil života koji karakterišu podređenost potrošnje i zadovoljavanja ličnih potreba radu (Pešić, Vesna, 1977). Autorka je utvrdila da je dokolica ovog društvenog sloja difuzna (promenljiva

u odnosu na sezonu radova) i običajna – povezana sa određenim ritualima i običajima. Uglavnom je jednolična i unapred definisana, a najviše je usmerena na socijabilnost – neposredno okupljanje i razgovore. Slobodno vreme najviše se troši na odmor kako bi se obnovila energija za ponovni rad (Pešić, 1977). Može se reći da se ni nakon 30 godina ovaj stil života suštinski nije promenio. Najvažnija razlika u odnosu na vreme u kojem je životne stilove poljoprivrednika analizirala Vesna Pešić, jeste prodor televizije i centriranje slobodnog vremena oko televizijskih programa. Ostale komponente životnih stilova – podređivanje potrošnje radu, odmaranje da bi se moglo ponovo raditi i druženje, i dalje su ključni elementi životnog stila ruralnog stanovništva angažovanog u poljoprivredi, pa i ruralnih žena.

ZAKLJUČAK

6. Zaključak

Istraživanje o ženama iz ruralnih sredina angažovanim isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru svojih porodičnih gazdinstava ukazuje na njihov nepovoljan društveni položaj u svim ključnim aspektima. Izrazita većina ovih žena (92%) ima takozvani status pomažućih članova domaćinstva, koji podrazumeva neplaćeni rad u porodičnom poslu.

Veoma je važno istaći da je njihov socijalni položaj prvenstveno determinisan karakteristikama socijalnog položaja poljoprivrednih domaćinstava. Kao što je pokazala Anкета o životnom standardu, ova domaćinstva bez zemljišnog poseda ili sa malim zemljišnim posedom natprosečno su izložena riziku od siromaštva. Održavanje tradicionalnih, sitnih, raznovrsnih, slabo tržišno orijentisanih oblika proizvodnje stvara nepovoljnu ekonomsku osnovu za ukupan socijalni položaj ovih domaćinstava. Naporan, intenzivan rad sa neizvesnim ili oskudnim prihodima nije karakterističan samo za žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva, već za sve aktere uključene u poljoprivrednu proizvodnju u okviru porodične organizacije rada. Ostvarivanje socijalnih prava u uslovima oskudnih resursa i nesigurnog materijalnog položaja domaćinstva otežano je za sve aktere koji svoj položaj temelje na poljoprivrednom radu u okviru privatnih gazdinstava.

Međutim, cilj istraživanja bio je da se detaljnije sagledaju karakteristike položaja žena u ovakvim domaćinstvima. Nalazi istraživanja upućuju na sledeće najvažnije zaključke:

- **Rodne imovinske nejednakosti veoma su izražene.** Žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva najčešće nisu vlasnice kuća u kojima žive, i ne poseduju zemljište, niti sredstva za proizvodnju. Ovi resursi, od ključnog značaja ne samo za životni standard i uslove, već i za osnovnu ekonomsku aktivnost i regulisanje ekonomskog statusa, najčešće su u vlasništvu muža ili drugih muških članova domaćinstva. Imovinske nejednakosti u velikoj su meri posledica patrijarhalnih obrazaca nasleđivanja imovine roditelja u kojima ženski naslednici u značajnoj meri bivaju isključeni iz nasleđivanja, kao i patrilinearnog modela formiranja domaćinstva, koji podrazumeva preseljenje žena u domaćinstvo supruga. Istraživanje je pokazalo da same žene u velikoj meri legitimišu ovakve obrasce nasleđivanja, jer se prilikom dogovora o raspodeli imovine odriču sopstvenog nasleđstva.

- **Poljoprivredna gazdinstva najčešće se ne registruju na žene.** Svakako je značajan nalaz istraživanja da je većina domaćinstava iz uzorka pozitivno odgovorila na mere Vlade usmerene na formalizaciju poljoprivredne proizvodnje preko registracije poljoprivrednih gazdinstava. Gotovo 2/3 domaćinstava registrovalo je svoje poljoprivredno gazdinstvo. Međutim, samo u 19% slučajeva registrovani nosilac poljoprivrednog gazdinstva je žena.
- **Žene su intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvima.** Istraživanje je pokazalo da su žene iz uzorka u većini slučajeva veoma intenzivno uključene u poljoprivrednu proizvodnju. Nešto više od polovine žena iz uzorka radi više od punog radnog vremena definisanog Zakonom o radu, a čak 65% u sezoni radova obavlja poljoprivredne poslove svih sedam dana u nedelji. To ih više čini punopravnim nosiocima rada na gazdinstvu nego pomažućim članovima u suštinskom smislu.
- **Žene najčešće ne odlučuju o poljoprivrednoj proizvodnji.** Uprkos intenzivnoj uključenosti u poljoprivrednu proizvodnju na gazdinstvu, koja ih više svrstava u punopravnog nego pomažućeg člana domaćinstva, ove žene su u većini slučajeva isključene iz odlučivanja o proizvodnji. Ne samo da u većini slučajeva ne utiču na odluke o tome šta i koliko će se proizvoditi, već su i njihovi rasporedi radnih aktivnosti u okvirima uspostavljene podele rada propisani od strane drugih, najčešće muških članova domaćinstva. Njihov rad se u većini slučajeva odvija u uslovima malih i srednjih gazdinstava sa mešovitom, nespecijalizovanom proizvodnjom, i uz oskudna proizvodna sredstva. Ovakvi uslovi rada čine njihov položaj još nepovoljnijim. Važno je istaći da žene ipak imaju mogućnost da planiraju proizvodnju i donose neke odluke – u onim slučajevima u kojima je reč o poljoprivrednoj proizvodnji kao dopunskoj ekonomskoj aktivnosti, odnosno kada su drugi članovi domaćinstva zaposleni izvan gazdinstva.
- **Položaj pomažućeg člana domaćinstva najčešće nije izbor, već zadatak ili nužda.** Sa stanovišta međugeneracijske pokretljivosti, u velikom broju slučajeva žene ostaju na istom položaju kao i njihovi roditelji. Sa stanovišta unutargeneracijske pokretljivosti uočava se da je značajan broj žena iskustio *silaznu društvenu pokretljivost*, odnosno da je zbog gubitka posla bio prinuđen na status pomažućeg člana domaćinstva. Čak 44% ispitanica ranije je bilo zaposleno u industriji, trgovini i ugostiteljstvu.

- **Izrazita većina žena ne pokazuje interes da se zaposli izvan gazdinstva.** Čak 3/4 žena iz uzorka ne traži posao, iako je manji broj njih formalno prijavljen na evidenciju Nacionalne službe za zapošljavanje. Ipak, 1/4 žena aktivno traži posao, uglavnom preko NSZ-a i socijalnih mreža. Samo mali broj žena učestvovao je u programima aktivnih mera tržišta rada. Generalno, obrazovne karakteristike ove grupe veoma su nepovoljne, s obzirom na to da gotovo 60% žena iz uzorka nema obrazovanje iznad osnovne škole. To svakako ograničava njihove šanse da se zaposle. Dodatna znanja i veštine koje se vrednuju na savremenim tržištima rada, poput upotrebe kompjutera, znanja jezika, i sl., veoma su slabo zastupljene u istraživanoj grupi, što i inače niske šanse za zapošljavanje dodatno oslabljuje. Ono što je njihovo tradicionalno, visokozastupljeno umeće – jeste izrada rukotvorina.
- **Žene ne pokazuju značajnu spremnost da se upuste u preduzetništvo, ali su većinski zainteresovane za udruživanje u zadruge.** Samozaposlenost i preduzetništvo nisu pogodne forme zapošljavanja žena iz uzorka, s obzirom na to da je tek 20% iskazalo samo načelnu spremnost da se odvaži na samostalan posao. Preostala većina nije spremna na ovaj korak zbog nespremnosti na rizik, sumnje u sopstvene sposobnosti i nedostataka ideja i sredstava. Važno je ipak, da kod žena koje su iskazale ovu vrstu spremnosti glavni motiv predstavlja potreba za zaradom i sigurnijim ekonomskim položajem. Sa druge strane, žene su iskazale visoku spremnost da se udružuju u različite oblike zadruga. Čak 2/3 žena uključilo bi se u poljoprivrednu zadrugu ili bi sa drugim ženama iz sela osnovale zadrugu. Značajan broj već ima i ideju čime bi se ta zadruga bavila – uglavnom ručnim radom, cvečarstvom, nekim vrstama poljoprivredne proizvodnje i sl.
- **Značajan broj žena nema zdravstveno osiguranje.** Prema učešću osoba bez zdravstvenog osiguranja, ova grupa svrstava se u red najugroženijih društvenih grupa u pogledu obuhvaćenosti zdravstvenim osiguranjem. Čak 17% žena iz uzorka nema zdravstveno osiguranje, a u slučaju bolesti leči se samostalno ili plaća posete privatnim lekarima, ili pak plaća za zdravstvene usluge u državnim ustanovama. Više od četvrtine žena nije informisano o mogućnostima obezbeđenja zdravstvenog osiguranja.
- **Izuzetno veliki broj žena ne uplaćuje penzijsko-invalidsko osiguranje.** Među ženama iz uzorka 13% već prima penziju, i to uglavnom

porodičnu. Posebno zabrinjava činjenica da među preostalim ženama čak 93% ne uplaćuje ovo osiguranje. *Na ovaj način one ostaju potpuno nezaštićene u slučaju povreda i invaliditeta, a materijalnu zbrinutost u starosti mogu da temelje isključivo na nekom obliku porodične penzije* ukoliko nadžive svog supruga ili drugog člana porodice na osnovu čijeg izdržavanja stiču ovo pravo. Najveći broj žena tvrdi da ne uplaćuje ovo osiguranje zbog nedostatka novca, a kao ostali razlozi pojavljuju se neinformisanost i neformalna poljoprivredna delatnost domaćinstva.

- **Među ispitivanim oblicima socijalne zaštite, registrovano je da domaćinstva iz uzorka primaju samo dečji dodatak.** U poređenju sa opštom populacijom, obuhvaćenost dečjim dodatkom je iznad proseka, dok ostali oblici materijalne pomoći uopšte nisu zastupljeni. S obzirom na to da ruralna domaćinstva koja poseduju manje od 1 ha zemljišta čine 70% siromašnih, ovu pojavu trebalo bi posebno istražiti.
- **Žene imaju ograničen pristup finansijskim resursima domaćinstva.** U većini domaćinstava budžeti su centralizovani, a ključnu kontrolu nad njima najčešće imaju muški članovi domaćinstva. Ženama iz domaćinstva češće se prepušta izvršno raspolaganje novcem za svakodnevnu potrošnju. Kada im je potreban novac za lične potrebe, polovina žena iz uzorka prinuđena je da ga traži od drugih (uglavnom muških) članova domaćinstva, a trećina za te prilike uspeva da obezbedi svoj lični fond. Ovaj lični novac žene najčešće odvajaju prilikom prodaje poljoprivrednih proizvoda ili radom za druga domaćinstva.
- **Kućni rad, briga o domaćinstvu, deci i starima, gotovo su u potpunosti prepušteni ženama.** Podela kućnog rada odvija se po izrazito patrijarhalnom modelu, po kojem žene gotovo u potpunosti obavljaju sve poslove u vezi sa održavanjem domaćinstva i porodice. To, uz intenzivni rad u poljoprivredi, pred žene iz uzorka postavlja velika radna opterećenja.
- **Stil života žena pretežno je tradicionalistički, a vrednosne orijentacije patrijarhalne.** Slobodno vreme žene uglavnom provode pasivno, u gledanju televizijskog programa, druženjima i odmoru. Dokolica je uglavnom u funkciji obnavljanja energije za dalji rad. U širem smislu, stil života ovih žena ukazuje na njihovu podređenost potrebama domaćinstva i poljoprivredne proizvodnje na gazdinstvu. Vrednosne orijentacije žena ukazuju na značajno prisustvo patrijarhalnih vrednosti

koje podržavaju ovakav stil života. One su najeksplicitnije oličene u prihvatanju stava da muškarcima više odgovaraju javne uloge a ženama privatne, te da je prirodnije da žene na sopstvenim plećima nose brigu o domaćinstvu i porodici.

Navedeni nalazi upućuju na dva osnovna zaključka: položaj žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva nije sistematski moguće poboljšati bez poboljšanja položaja poljoprivrednih domaćinstava ili poboljšanja uslova zapošljavanja za one koje bi želele da svoj ekonomski status utemelje izvan domaćinstva. Sa druge strane, rodna dimenzija socijalnog položaja ukazuje na to da je njihov socijalni položaj dodatno nepovoljniji pre svega zbog izraženih imovinskih nejednakosti, isključenosti ili ograničenog učešća u odlučivanju o ekonomiji gazdinstva, ograničenog pristupa prihodima domaćinstva i neravnotežnom raspodelom odgovornosti i aktivnosti u vezi sa održavanjem domaćinstva i porodice. Može se zaključiti da su žene sa statusom pomažućih članova domaćinstva dvostruko marginalizovane u svom socijalnom položaju – kao pripadnice ruralnih, poljoprivrednih domaćinstava, i kao žene unutar ekonomske i porodične organizacije ovih domaćinstava.

PREPORUKE

7. Preporuke

Na osnovu izloženih nalaza istraživanja položaja žena sa statusom pomažućih članova u seoskim poljoprivrednim domaćinstvima, kao i šire analize stanja na tržištu rada, zatim karakteristika ruralnog poljoprivrednog sektora i institucionalno-zakonskog okvira za regulisanje statusa i socijalnih prava ove kategorije – definisane su i osnovne preporuke. Preporuke su izložene prema različitim aspektima položaja, odnosno vrsti problema na koji treba usmeriti dalje mere i aktivnosti.

Iako neposredan cilj ovog projekta nije unapređenje položaja poljoprivrednih domaćinstava, važno je napomenuti temeljni stav da se položaj žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva ne može značajno niti sistematski poboljšati bez poboljšanja položaja poljoprivrednih i/ili ruralnih domaćinstava u celini.

7.1. Unapređenje evidencija i praćenja položaja ciljne grupe

7.1.1. Potrebno je u popisu stanovništva preciznije definisati različite kategorije unutar poljoprivrednog stanovništva, te pored „aktivnog poljoprivrednog stanovništva koje obavlja zanimanje i individualnih poljoprivrednika (između kojih granica, bar prema definiciji, nije jasno) uključiti i kategoriju pomažućih članova domaćinstva kao posebnu kategoriju prema aktivnosti.³⁴ Postoji opasnost da se određen broj lica u ovom statusu pogrešno klasifikuje u izdržavana lica ili domaćice (kada su u pitanju žene), posebno što prema definiciji izdržavanih lica to mogu biti i osobe koje imaju sredstva za život ali ne u dovoljnoj meri, pa ih druga lica izdržavaju (RZS, 2004:7). Potrebno je uskladiti definiciju sa definicijom EUROSTAT-a, kao i sa definicijom ove kategorije u Anketi o radnoj snazi.

7.1.2. Uprava za trezor Ministarstva ekonomije treba da omogući praćenje i prikazivanje podataka o registrovanim nosiocima gazdinstava prema polu.

7.1.3. Potrebno je podatke o vlasništvu nad zemljištem koje evidentira Republički geodetski zavod pratiti i prikazivati prema polu.

7.1.4. Potrebno je i podatke o poreskim obveznicima, posebno onim koji plaćaju katastarski porez ili porez na osnovu prihoda od poljoprivredne delatnosti – pratiti i prikazivati prema polu.

³⁴) Pokazalo se da je u Velikoj Britaniji, u periodu od 1971. kada je ova kategorija ukinuta iz popisa zbog male zastupljenosti, pa sve do 1992. kada je ona iznova prepoznata u Anketi o radnoj snazi, većina bila svrstavana u neaktivno stanovništvo. Kada je Ministarstvo rada izvršilo procenu prethodnog klasifikovanja stanovništva iz kategorije pomažućih članova domaćinstva i uporedilo sa podacima Ankete o radnoj snazi 1992. godine, ispostavilo se da je prema prethodnim praćenjima tek četvrtina kategorije bila prepoznata kao zaposlena, 11% svrstano je u nezaposlene, dok je 2/3 bilo čak klasifikovano u neaktivna lica (Hakim, 2004: 35).

7.1.5. Potrebno je posebno i preciznije pratiti dostupnost različitih oblika socijalne zaštite kod ugrožene ruralne populacije, odnosno predstaviti podatke kako po polu tako i po tipu naselja (grad/selo).

7.1.6. Potrebno je podatke o zdravstvenim osiguranicima i osiguranicima penzijsko-invalidskog osiguranja (koji još nisu stekli uslov za penziju, kao i onima koji su primaoci penzija) pratiti po polu.

7.1.7. Podatke o registraciji gazdinstava, vlasništvu nad nepokretnostima, posreskim obveznicima, zdravstvenim i osiguranicima PIO, trebalo bi prikazivati u redovnim statističkim izveštajima (poput „Statističkog godišnjaka“) deagregirano prema polu.

Preciznije praćenje poljoprivrednog stanovništva prema polu treba da omogući i bolje targetiranje pri sprovođenju mera iz nadležnosti različitih ministarstava.

7.2. Unapređenje relevantnog institucionalnog okvira

7.2.1. U cilju boljeg koordiniranja različitih mera i aktivnosti bilo bi poželjno formiranje interesornog tela ili dela pojedinačnog nadležnog ministarstva kao što je, na primer, Ministarstvo poljoprivrede ili Ministarstvo rada i socijalne politike, koje bi se bavilo različitim pitanjima koja se odnose na kategoriju poljoprivrednika, i u okviru toga i ovom specifičnom grupom. Tako bi se na jednom mestu našli svi elementi bitni za poboljšanje položaja ove grupe.

7.2.2. Značaj uređivanja, ažuriranja i usklađivanja katastra nepokretnosti već je prepoznat od strane relevantnih institucija, a pre svega Republičkog geodetskog zavoda. Međutim, dugotrajnost i složenost ovog procesa onemogućava efikasnije reforme u svim onim oblastima u kojima se zemljište i druge nepokretnosti uzimaju kao osnova za statute i prava. Zbog toga je veoma važno pospešiti proces uređivanja i ažuriranja katastra nepokretnosti.

7.2.3. Potrebno je da Ministarstvo za poljoprivredu u procesu registracije poljoprivrednih gazdinstava podstiče registrovanje gazdinstva na žene, posebno u uslovima kada su muški članovi zaposleni izvan gazdinstva. Istraživanje je već ukazalo na spremnost da se na žene registruju gazdinstva – u izvesnom broju domaćinstava u kojima su muškarci zaposleni.

7.2.4. Potrebno je podstaći formiranje lokalnih komisija za rodnu ravnopravnost na nivou opštine, kao i njihovo angažovanje na unapređenju položaja žena sa sela sa statusom pomažućih članova domaćinstva.

7.2.5. Potrebno je da Ministarstvo zdravlja sagleda razmere problema među ženama na selu, pre svega u pogledu njihovog nezadovoljavajućeg obuhvata zdravstvenim osiguranjem, kao i da definiše odgovarajuće mere kojima bi se broj žena bez zdravstvenog osiguranja doveo bar na nivo na kojem se nalazi opšta populacija.

7.2.6. Potrebno je da Ministarstvo rada i socijalne politike sagleda težinu problema u pogledu regulisanja penzijsko-invalidskog osiguranja kod ove grupe (čak 93% žena ne uplaćuje ovo osiguranje) i da pronađe rešenja koja će u datim uslovima podstaći žene na regulisanje ovog oblika osiguranja. Potrebno je uraditi analizu po godinama i pronaći adekvatne mere za one žene koje, da sada počnu da uplaćuju osiguranje, ipak ne bi stigle da ostvare pravo na penziju.

7.3. Unapređenje zakonskog okvira i drugih propisa kojima se uređuju oblasti značajne za položaj ciljne grupe

7.3.1. Potrebno je što pre doneti Zakon o rodnoj ravnopravnosti i niz podzakonskih akata koji bi na obuhvatan način regulisali pitanja ravnopravnosti polova.

7.3.2. Potrebno je razmotriti mogućnosti da se izmenama u Zakonu o penzijsko-invalidskom osiguranju definišu povoljniji uslovi za uplaćivanje osiguranja pomažućih članova domaćinstva, tako da se stimuliše da svaki član uplaćuje ovo osiguranje, a ne da zbog visine iznosa pomažuci članovi odustaju od ovog osiguranja, očekujući u budućnosti eventualnu porodičnu penziju.

7.3.3. Potrebno je prilikom donošenja novih ili izmena i dopuna postojećih zakona sistematski sprovesti procenu efekata regulativa na položaj žena sa statusom pomažućih članova.

7.3.4. Potrebno je što pre doneti novi Zakon o zadrugama kako bi se obezbedili odgovarajući mehanizmi podrške razvoju ženskog zadrugarstva.

7.3.5. Potrebno je što pre usvojiti novi Zakon o radu kojim bi se podstakli fleksibilni oblici zapošljavanja kao moguće rešenje unapređenja zapošljavanja žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva.

7.3.6. Prilikom donošenja novih zakona potrebno je voditi računa o rodnom aspektu problema i donositi rodno senzibilne zakone. Takođe i postojeće zakone treba usaglasiti sa kriterijumima rodne ravnopravnosti.

7.4. Poboljšanje položaja u sferi rada

Zbog složenosti problema i razlika u spremnosti žena iz ciljne grupe da se uključe u različite oblike rada, potrebno je simultano podsticati različite forme unapređenja radnih aktivnosti i statusa – počev od formalizovanja samostalne poljoprivredne aktivnosti i već predloženog stimulisanja registrovanja žena kao nosilaca gazdinstava, preko ohrabrivanja na samostalne radne projekte unutar gazdinstva, do različitih oblika radnog angažovanja izvan gazdinstva kroz zapošljavanje, uključivanje u zadruge ili započinjanje samostalnog posla.

7.4.1. Potrebno je razmotriti institucionalna rešenja koja bi omogućila da žene sa statusom pomažućih članova registrovanih poljoprivrednih gazdinstava dobiju pristup programima podrške kao i nosilac gazdinstva. Ovim bi se stimulisala mogućnost da u okviru ekonomije gazdinstva žene razvijaju male autonomne segmente specijalizovane proizvodnje i time jačaju svoj ekonomski položaj i položaj moći u domaćinstvu. Već samo postojanje mogućnosti da pristupe ovim programima podrške značajno može da osnaži njihove radne potencijale, i spremnost da razvijaju svoje ideje o delimično autonomnom poslu unutar gazdinstva. Time bi osnažile i ekonomiju celokupnog domaćinstva. Podsticanje na relativno samostalnu proizvodnju unutar gazdinstva predstavljalo bi pogodniju formu od klasičnog preduzetništva i samozapošljavanja za mnoge žene koje nisu pokazale spremnost da se radno angažuju izvan gazdinstva. Na ovaj način, one bi ostale značajno vezane za svoje gazdinstvo, ali bi istovremeno imale i veću autonomiju unutar organizacije rada na gazdinstvu.

7.4.2. Potrebno je pažljivo izraditi i primenjivati mere prevencije za zaposlene žene koje su u opasnosti da kao tehnološki višak ostanu bez posla i pređu u status pomažućih članova domaćinstva. Zbog iskustava žena koje su ostale bez posla i dospele u status pomažućih članova kao jedinog preostalog rešenja, potrebno im je posvetiti posebnu pažnju tokom procesa privatizacije i restrukturiranja preduzeća. Pokazalo se da je čak 44% žena bilo zaposleno, ali da je

otkad su dospеле u status pomažućeg člana, njihova motivacija za izlazak iz tog statusa postajala sve slabija. Zato je važno da se za žene kojima preči opasnost da postanu tehnološki višak pravovremeno, preventivno, kreiraju odgovarajuće mere kako bi se bolje snašle na tržištu rada i ostale zaposlene.

7.4.3. Potrebno je podržati i u programe aktivnog zapošljavanja uključiti žene iz ciljne grupe koje žele da se zaposle izvan gazdinstva. Značajan broj žena sa statusom pomažućih članova (1/4) želi da se zaposli izvan domaćinstva. Mali broj ovih žena učestvovao je u programima zapošljavanja (6%). Veoma je važno da se programi aktivnih mera zapošljavanja profilisu na odgovarajući način, tako da precizno targetiraju žene koje su zainteresovane i kojima su ovi programi potrebni, kao i da im daju odgovarajuće znanje i veštine koji mogu biti efektivni u realnom lokalnom kontekstu.

7.4.4. Potrebno je posebnu pažnju posvetiti potencijalu za zadrugarstvo koji je ustanovljen među ženama iz uzorka. Polovina žena iskazala je spremnost da se uključi u neki vid zadrugarstva. Istovremeno, samo 14% tvrdi da je informisano o mogućnostima osnivanja zadruge. Aktivnosti podrške zadrugarstvu treba da budu usmerene u nekoliko pravaca. Potrebno je:

- dublje ispitati upravo sklonosti žena ka zadrugarstvu, kao i uslove pod kojima bi se uključile u ovaj vid socijalnog preduzetništva,
- detaljno i sistematski informisati žene o prednostima zadrugarstva, proceduri osnivanja zadruge i poreskim obavezama,
- ispitati lokalne potrebe i mogućnosti za osnivanje socijalnih kooperativa koje bi u ruralnim sredinama trebalo da ponude inače oskudne ili nedostajuće socijalne usluge poput brige o starima, invalidima, deci, a uz već prepoznate mogućnosti osnivanja ovih zadruge u oblasti ruralnog razvoja i poljoprivrede, ovo bi mogla da bude značajna tržišna niša, i
- institucionalno i programski jačati organizacije koje se bave ruralnim razvojem i pružaju podršku zadrugarstvu, pre svega zadružne saveze.

7.4.5. Uprkos tome što se pokazalo da je relativno mali broj žena iskazao spremnost za preduzetništvo, ovu grupu ne treba zanemariti. Potrebno je pojačati podršku ženama u usmeravanju na samozapošljavanje i preduzetništvo. Važni oblici podrške bili bi garancijski fondovi i biznis inkubatori za žensko preduzetništvo.

7.5. Podizanje svesti o pravima žena i mogućnostima unapređenja njihovog položaja

Različite programe edukacije treba profilisati tako da odgovaraju posebnim podkategorijama žena u zavisnosti od starosti, obrazovanja, bračnog statusa, radnih iskustava, aktuelnog radnog statusa i radnih spremnosti.

7.5.1. Potrebno je u ruralnim sredinama obezbediti ponudu obrazovnih programa koji bi doprineli podizanju znanja i veština žena, a koji bi odgovarali potrebama i uslovima date sredine i karakteristikama lokalne populacije (učenje jezika, umetnički kursevi, učenje rada na računaru, opismenjavanje itd.).

7.5.2. Potrebno je informisati žene o značaju vlasništva nad nepokretnostima, važnosti njihove uknjižbe, kao i o procedurama kojima mogu da ih izvrše.

7.5.3. Potrebno je podizati svest o značaju formalnog položaja poljoprivrednice, kako bi njihov položaj bio ekonomski sigurniji i omogućio direktan pristup socijalnim pravima.

7.5.4. Potrebno je informisati žene o značaju i mogućnostima ostvarivanja zdravstvenog osiguranja.

7.5.5. Potrebno je podizati svest o značaju penzijsko-invalidskog osiguranja i informisati žene o mogućnostima regulisanja ovog oblika osiguranja.

7.5.6. Potrebno je podizati svest žena o značaju veće ekonomske samostalnosti i inicijativnosti, bilo da je reč o samostalnim segmentima proizvodnje unutar gazdinstva, o zadrugarstvu, preduzetništvu ili zapošljavanju u preduzećima.

7.5.7. Potrebno je rodno senzibilisati sudije kako bi u ostavinskim procesima na adekvatan način vodile računa o interesima žena pri nasleđivanju imovine.

7.5.8. Potrebno je informisati stručnu i širu javnost o položaju seoskih žena sa statusom pomažućih članova domaćinstva, ne bi li se položaj i problemi ove grupe učinili vidljivijim i time podstakle mere unapređenja njihovog položaja.

Navedene preporuke predstavljaju samo deo mogućih pravaca akcije uočenih na osnovu analize u okvirima ovog dokumenta, i svakako ne iscrpljuju aktivnosti i mere potrebne za unapređenje položaja žena pomažućih članova domaćinstva. One su namenjene svim akterima zainteresovanim i/ili uključenim u pitanja rodne ravnopravnosti u ruralnim sredinama, bilo da je reč o nosiocima

državne politike kojima izložene smernice mogu pomoći u daljim reformskim naporima, bilo da je reč o akterima civilnog sektora koji u ovoj oblasti ima izuzetno značajnu ulogu promovisanja, zagovaranja, lobiranja, pa i sprovođenja projekata u vezi sa neposrednim osnaživanjem ekonomskih resursa i aktivnosti žena na selu.

Literatura:

Arandarenko, M. (1997) *Tržište rada u tranziciji: Nastajanje industrijskih odnosa u Srbiji*, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Beograd.

Babović, M. (2007) *Položaj žene na tržištu rada u Srbiji*, UNDP, Beograd.

Babović, M. (2005) „Ekonomske strategije domaćinstava u post-socijalističkoj transformaciji Srbije“, u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, ISIFF, Beograd, str. 239–275.

Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000: urodnjavanje cene haosa“, u: Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd, str. 283–314.

Bogdanov, N. (2007) *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, UNDP, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Beograd.

Bolčić, S. (2004) „Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990–2003. godine“, u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd, ISIFF, str. 111–150.

Commettee on the Elimination of Discrimination against Women (2007) *Concluding Comments of the Commettee on the Elimination of Discrimination against Women: Serbia*.

Commission of the European Communities (1998) *Labour situation and strategies of farm women in diversified rural areas of Europe*.

Commission of the European Communities (2000) *Women, active in rural development*.

Cvejić, S. (2002) „Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: siva ekonomija u Srbiji devedesetih“, u: Bolčić, S., Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd, str. 123–140.

Cvejić, S. (2006) *Korak u mestu*, ISIFF, Beograd.

Flaquer, Luis (2000) *Family Policy and the Welfare State in Southern Europe*, Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona.

Hakim, Catherine (2004) *Key Issues in Women's Work: Female Diversity and the Polarisation of Women's Employment*, The Glass House Press, London.

Korać, M. (1991) *Zatočenice pola*, ISIFF, Beograd.

Krstić, G. et al. (1998) *Analiza sive ekonomije u SR Jugoslaviji sa procenama za 1997. i preporukama za njenu legalizaciju*, Ekonomski institut Beograd – izveštaj.

Milić, A. (2004) „Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategija preživljavanja“, u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd, ISIFF, str. 321–324.

Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd.

Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije, *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova*, 2008.

Mitrović, M. (2002) „Srpsko selo i poljoprivreda između preživljavanja i razvoja“, u: Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, ISIFF, Beograd, str. 195–213.

Momčilović, J. (2006) *Položaj žena na tržištu rada u Srbiji – ekonomski aspekt*, UNDP, 2006.

Pešić, Jelena (2004) *Retradicionalizacija društva Srbije krajem osamdesetih i početkom devedesetih*, diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu.

Pešić, Vesna (1977) „Društvena slojevitost i stil života“, u: Popović et al., *Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, str. 121–196.

Rajković, Ljubica (2002) *Porodica i položaj žene u ruralnoj Srbiji*
<http://www.awin.org.yu/srp/arhiva/elbiblioteka.htm>.

Republički zavod za statistiku (2008) *Izveštaj iz Ankete o životnom standardu za 2007.*

Republički zavod za statistiku (2008) *Izveštaj iz Ankete o radnoj snazi za 2007.*

Republički zavod za statistiku (2007) *Izveštaj iz Ankete o radnoj snazi za 2006.*

Republički zavod za statistiku (2006) *Izveštaj iz Ankete o radnoj snazi za 2005.*

Republički zavod za statistiku (2005) *Anketa o potrošnji domaćinstava – nacrt metodološkog materijala.*

Republički zavod za statistiku (2005) *Izveštaj iz Ankete o radnoj snazi za 2004.*

Republički zavod za statistiku (2004) *Poljoprivredno stanovništvo, podaci iz popisa 2002, knjiga 7.*

EUROSTAT, *EU Labour Force Survey Principal Results 2005*, Statistics in focus, 13/2006.

Stojanović, B. (2006) „Tržište rada u Srbiji: 1990–2005“, *Sociološki pregled* br. 1, str. 3–33.

Vlada Republike Srbije (2003) *Strategija za smanjenje siromaštva.*

Vlada Republike Srbije (2003) *Nacionalna strategija zapošljavanja.*

Vlada Republike Srbije (2008) *Nacionalna strategija održivog razvoja.*

Vlada Republike Srbije, Uredba o registru poljoprivrednih gazdinstava, „Službeni glasnik RS“, br. 45/04, 139/04, 71/05 i 113/07.

Vogler, C., (1994) “Household Time Allocation and Women’s Labour Force Participation”, u: Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press, pp. 198–225.

Zakon o penzijsko-invalidskom osiguranju, „Službeni glasnik RS“, br. 34/03.

Zakon o zdravstvenom osiguranju, „Službeni glasnik RS“, br. 107/05.

Zakon o obaveznom socijalnom osiguranju, „Službeni glasnik RS“, br. 84/04, 61/05 i 62/06.

Zakon o porezu na prihod građana, „Službeni glasnik RS“, br. 24/01, 80/02, 135/04, 62/06 i 65/06.

Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana, „Službeni glasnik RS“, br. 36/91, 79/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01, 84/04 i 115/05.

Autorke:

Dr Marija Babović
Olivera Vuković

Izdavač:

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP)

Recenzije:

dr Natalija Mićunović
dr Milovan Mitrović
mr Isidora Jarić

Grafički dizajn:

Olivera Batajić

Lektura i korektura:

Ivanka Andrejević

Štampa:

Dedraplast, Beograd

Tiraž:

500

ISBN 978-86-7728-100-7

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.662-055.2(497.11)

314.6-055.2(497.11)

БАБОВИЋ, Марија, 1963-

Žene na selu kao pomažući članovi
poljoprivrednog domaćinstva : položaj, uloge i
socijalna prava / Marija Babović, Olivera
Vuković. - Beograd : Program Ujedinjenih
nacija za razvoj (UNDP), 2009 (Beograd :
Dedraplast). - 125 str. : ilustr. ; 24 cm

"Ova studija nastala je kao deo šireg
projekta pod nazivom 'Zagovaranje unapređenja
položaja seoskih žena u statusu pomažućih
članova domaćinstava'". --> Sažetak. - Tiraž
500. - Napomena i bibliografske reference uz
tekst. - Bibliografija: str. 123-125. -
Summary.

ISBN 978-86-7728-100-7

1. Вуковић, Оливера, 1974 - [аутор]
а) Жене - Друштвено-економски положај -
Србија б) Сеоска домаћинства - Жене -
Србија
COBISS.SR-ID 156256780

